

AMABILISSIMUS

A LEGSZERETETREMÉLTÓBBAK EGYIKE

Loss Sándor Emlékkönyv

Szerkesztette:

Szabadfalvi József

DEBRECEN

2005

MEMORANDA II.

A Debreceni Egyetem
Állam- és Jogtudományi Karának Kiadványa

Technikai szerkesztő:
Szabó Béla

ISBN

Kiadó:
Debreceni Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Felelős kiadó: Szabó Béla, egyetemi tanár

TARTALOM

DÉKÁNI ELŐSZÓ

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

ÉLETE

SZAKIRODALMI PUBLIKÁCIÓNAK JEGYZÉKE

TANULMÁNYOK LOSS SÁNDORTÓL

A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom és jogbölcselete (1995)

A szokásjog értelme és a hagyományok értéke: Komáság és reciprocitás négy őrségi faluban (1996)

A finn kaale cigányok közösségi joga, a “vérbosszú” modell (1999)

A romákkal szembeni diszkrimináció Magyarországon (1999)

A törvény előtti egyenlőség elvének érvényesülése a büntetőeljárásban cigány és nem cigány terheltek esetén (2001)

A “cigány per” (2001)

Romani Kris a dél-békési oláh cigányoknál: Elmélet és gyakorlat (2001)

TANULMÁNYOK LOSS SÁNDOR EMLÉKÉRE

Badó Attila: Eugen Ehrlich és a jogszociológia

Bencze Mátyás – Zsiros Zsolt: A bűnösség vélelme – a “Buktai-ügy” tanulságai

Fleck Zoltán: Mit ér egy bírósági döntés?

Fónai Mihály: Underclass és etnicitás: a tézis empirikus tesztelése

Gyekiczky Tamás: Törvény által homályosan

H. Szilágyi István: A Gyűrűk Ura: a mese és a bontakozó jogászai bölcsesség

Pankucsi Márta: A bűnmegelőzés néhány társadalomelméleti aspektusa

Szabadfalvi József: Gondolatok egy elhíresült vita jegyzőkönyve kapcsán

P. Szabó Béla: Jogösszehasonlítás – Debrecenben

Szabó Miklós: A jogászképzés társadalmi funkciójáról – húsz év múlva

Vinnai Edina: A cigányasszony esete a papokkal – avagy a per kultúra-kutatás a feljegyzések tükrében

FÉNYKÉPEK

TANULMÁNYOK LOSS SÁNDORTÓL

(1995)

A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében Pikler Gyula társadalom és jogbölcselete

A szociológiai-pozitivista társadalom- és jogbölcseleti irányzat Pikler Gyula működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját. A természettudományos megalapozottságú szociológia oldaláról közelítette meg a jogfilozófiát, melyet a jog természettudományának tekintett. A társadalmi jelenségek mögött általa felismerni vélt élettani-pszichológiai okok később pszichofiziológiai kutatások felé fordították, mellyel nemzetközi elismertségre tett szert.

ÉLETE

Pikler Gyula, a magyar pozitivista társadalom- és jogbölcseleti irányzat markáns képviselője 1864-ben született Temesváron. Jogi tanulmányait a budapesti egyetem jogi karán végezte, ahol államtudományi doktorátust szerzett. 1884 és 1891 között a Képviselőház segédkönyvtárnokaként dolgozott. A tudósi pályára készülő Piklert nem elégítette ki konkrét napi munkája, a könyvcímlapok másolása.

Tudományos publikációinak sorát egy Ricardóról írt kritikai elemzéssel nyitja 1885-ben, melyet akadémiai díjjal is jutalmaztak. A következő évben Spencer könyvéről írt bírálatot (*The Man versus the State*). 1886-ban – 22 évesen – a jogbölcselet magántanára lett. 1890-ben az angol és német közgazdaságtani irányzatok összehasonlításáról írt tanulmányt. Ebben az évben megpályázta a kolozsvári egyetem jogi karának jogbölcseleti tanszékét. Felmerült ugyanezen egyetem közgazdasági tanszékére történő kinevezése is. Mindkettőre ígéretet kapott, de egyik sem sikerült. Győzött az “anciennitás”, ahogyan Pikler jellemezte a kinevezését megakadályozó konzervatív erőket Concha Győzőhöz írt levelében. 1891-ben a budapesti egyetemen rendkívüli nyilvános tanár lett.

1892-ben jelent meg első jogelméleti munkája a *Bevezető a jogbölcseletbe*. Egyetemi előadásokat tartott a társadalomtudományok bölcseleti alapjai, a jog keletkezése és fejlődése, bevezetés a jogtudományokba témakörökben. 1896-ban rendkívüli egyetemi tanár címet kapott. Pikler fő jogbölcseleti

munkája *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* 1897-ben került kiadásra. Az ontológiai fejtegetéseket tartalmazó művében fejti ki a “belátásos elméletét”, melynek igazolását tartalmazza három további munkája is: *A ius szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai* (1898); *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése* (1905); és *A büntetőjog bölcselete* (1908).

1901-ben egyetemi hallgatók egy csoportja, a “keresztes ifjak”, az ún. Szent Imre-kör tagjai tüntetést szerveztek Pikler egyetemi előadásai ellen, annak eszmeiségét, tartalmát bírálva, mivel “*a hazát, a vallást semmibe vevő eszméket hirdel*”. Concha Győző egyetemi professzor kiállt Pikler mellett a tanszabadság elvére hivatkozva. Az 1902-es Egyetemi Almanach szerint Pikler a jog- és állambölcsélet, a nemzetközi köz- és magánjog, a jog- és államtudományi enciklopédia nyilvános rendkívüli tanára, a jogbölcséleti és összehasonlító jogtudományi szeminárium igazgatója. Tagja az Institut International de Sociologie-nak és a VI. Nemzetközi Lélektani Kongresszus előkészítő bizottságának. 1903-ban – a tőle eszmeileg távol álló Concha Győző előterjesztésének támogatásával – rendes tanári kinevezést kapott. A kortársak visszaemlékezései szerint kiváló előadó volt, aki megnyerő előadókészséggel, lebilincselő modorral rendelkezett. Előadásait kívülállók is látogatták. A jogi karon hosszú időn át Grosschmid Béni és Szászy-Schwartz Gusztáv professzortársai mellett emlegették. Az őt ért támadásoknak (hallgatói fellépések, professzortársak ellenérzései, kritikái) az adott alapot, hogy Pikler a hagyományos észjogi jogkonceptióval szemben egy modern szemléletű jogbölcséletet adott elő, radikálisan fellépve korának közjogi mítoszaival szemben.

Közéleti szerepvállalásait jelzi, hogy a progresszív értelmiségi rétegek körében jelentős szellemi hatást kifejtő *Társadalomtudományi Társaságnak* alakulása, azaz 1901 óta alelnöke volt. 1906-tól a Társaságban bekövetkezett szakadás után annak elnökeként tevékenykedett. Szellemi hatása tetten érhető a *Huszádik Század* című folyóirat indításánál (1900). Szerepet játszott a Társadalomtudományi Társaság keretén belül a *Társadalomtudományok Szabadiskolájának* (1906), továbbá a *Galilei-körnek* (1908) az alapításánál, a *Társadalomtudományi Könyvtár* kiadásánál. Tanítványai köréből kerültek ki a progresszív társadalmi mozgalmak nevesebb szereplői, a felsorolás teljessége nélkül Jászi Oszkár, Somló Bódog, Vámbéry Ruzstem. “Atyamesteri” jelleget tulajdonított hatásának Ignotus is.

1907-ben Pécsen tartották a szabadoktatás kongresszusát. A kongresszus célja a külföldi példák alapján a felsőoktatás jelentőségének és társadalmi támogatottságának áttekintése, kérdéseinek vizsgálata volt. Piklert

mint a Társadalomtudományi Társaság elnökét bevonták az előkészítésbe, mivel a Társaság volt a kezdeményezője a munkástanfolyamokat is tartó Társadalomtudományok Szabadiskolájának. A kongresszus társelnökeként befolyásolta s meghatározta annak jellegét, szellemét. A kongresszus igyekezett deklarált céljára összpontosítani, de a világnézeti kérdéseket is érintő előadások, majd hozzászólások nyílt, politikai jellegű összecsapásokká változtak. A háttérben az húzódott meg, hogy a kormány a szabadoktatást (a nem állami vagy felekezeti oktatást) kormányellenőrzés alá akarta vonni. A kétnapos tanácskozás biztosította a szabadoktatás fennmaradását, és egyik állomása volt a felekezeti iskolák államosításáért, az egyház oktatási hegemoniára törekvő programjának megkérdőjelezésére indított közjogi küzdelemnek. A kongresszuson tartott előadásáért Piklert élesen támadták.

A tanácskozás évében tevékenységét bíráló klerikális röpiratok, újság-cikkek jelentek meg. Többek között Simon József Sándor támadta meg terjedelmes röpiratában: *Tudomány-e Pikler Gyula tanítása vagy egyszerűen csak demagógia* (1907) címmel. Komolyabb tudományos állásfoglalást jelentett Jehlicska Ferenc műve: *Pikler belátásos elmélete. Pikler jogbölcseletének és világnézetének kritikai vizsgálata* (1908). Jehlicska Piklert a történelmi materializmus "lélektani formába öntőjének" nevezte. A védőiratok közül megemlíthetjük Demeter János Pikler-commentárait. Elismerő, bíráló jellegű Hornyánszky Gyula *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* címen közölt írása, időrendben korábbról, 1899-ből. Egy pap képviselő is interpellált a Képviselőházban, "Pikler Gyula egyetemi tanár tudományos elfajulásai ellen". A támadások mögött állt az a tény is, hogy a budapesti jogi kar Piklert dékánná választotta. Mégsem lett a fakultás dékánja, mert ehhez miniszteri megerősítésre lett volna szükséges, s ezt Apponyi Albert, az akkori kultuszminiszter megtagadta.

Bár Pikler a kezdetekben tevékenyen részt vett mind a Huszadik Század, mind a Társadalomtudományi Társaság munkájában, illetve az általuk indukált szellemi mozgalmakban, az 1910-es években csendesesen visszavonul a közéleti szerepléstől. Amikor 1914-ben a Társadalomtudományi Társaságból kinőtt Polgári Radikális Párt formálisan is megalakul, abban Pikler már névleg sem vállalt szerepet.

Az 1910-es évektől tudományos munkásságának java részét a lélektan és a pszichofiziológia terén fejté ki. Gondolkodói irányultságának megváltozását a *Das Grundgesetz alles neuropsychischen Lebens* című könyve megjelenésétől (1900) számíthatjuk, amely egy régebbi tanulmányára, *Az objektív létben való hit lélektanára* (1891) is visszautal. *A lelki élet fizikája* (1901) népszerű formában

igyekszik az életmechanikai és pszichológiai elméletet ismertebbé tenni. *Az eszmélet helye a természetben* (1910) a tudat mibenlétét magyarázza. *A lélektan alapelvei* című könyve 1909-ben jelenik meg. A Huszadik Században *Az éberségi erő képződése és székhelye* című cikke, a Nyugatban az *Érzékelés és ébredés*, illetve az *Érzékelés és felfogás* című tanulmányai jelennek meg. 1917-ben publikálja a *Sinnesphysiologische Untersuchungen* című munkáját.

Ugyancsak 1917-től jelentek meg a “*Schriften zur Anpassungstheorie des Empfindungsvorganges*” gyűjtőcímmel ellátott füzetei. E címmel öt füzete jelent meg, az utolsó 1926-ban Németországban. A füzet sorozat az érzékszervek fiziológiájának kérdéseit tárgyaló anatómiai és pszichofiziológiai tanulmányokat tartalmaz.

Az 1912/13-as és az 1913/14-es tanévben szabadságon volt. A háborús évek alatt keveset publikált. Az 1918-as októberi forradalom eszméi még megfelelték neki, beszélt is a jogi karon “az új világ és társadalmi felfogásainak” kialakulásáról. 1919 áprilisában ismét szabadságot kért és külföldre távozott. A proletárdiktatúrával már nem rokonszenvezett. A Tanácsköztársaság után fegyelmileg léptek fel ellene. A vád törvénytelen szabadságolás lett. Eközben Bécsben tartózkodott, ahol hírt kapott arról, hogy sógorát megölték, így a maradás mellett döntött. Ezek után előbb állásáról lemondottnak tekintették, majd mégis elfogadták nyugállományba helyezési kérelmét. 1925-ben teljes fizetéssel végérvényesen nyugdíjazták. Felesége családjának birtokára, Ecsédre vonult vissza, ahol látásfiziológiai megfigyelésekkel és kísérletekkel foglalkozott. Ezeket 1936-ban *Die Trennung Lichts und Schattens von Eigenhelligkeit der Flächen als Werk der Netzhautkrümmung und des Blicks* (1936) című művében publikálta.

Pikler Gyula 1937-ben halt meg. Nekrológok a Nyugatban, illetve a Századunkban jelentek meg Székely Arthur és Vámbéry Rusztem tollából.

1. Szociológiai, jogbölcséleti korszaka

Első hosszabb értekezése a *Ricardo. Jelentősége a közgazdaság-történetében. Érték- és megoszlástana* címmel jelent meg.¹ A gazdaságelméletben Ricardo volt az első, aki szigorú következetességgel elválasztotta a közgazdasági lét tényigazságainak kutatását a gazdaságpolitika normatív problémáitól. Közben matematikai szabatosságú törvényszerűségek megfogalmazására törekedett.² Ricardo determinista szemlélete nagyban hatott Pikler korai világnézeti fejlődésére, aki elfogadta az angol klasszikus közgazdaságtan elméleti alapállását, és bírálta a német történeti iskolát (Roscher, Knies, Hildebrand). Bírálataiban felismerte azt az ellentmondást, amely a társadalmi tényezők törvényszerű és történeti felfogása között feszült. Rámutatott arra, hogy a közgazdaságtan történeti iskolája a német jogtörténeti iskola kiágazása volt. Kiemelte mindkét iskola relativisztikus szemléletét. A közgazdasági és a jogtörténeti iskola megközelítésében a történelmi szempont azt jelentette, hogy tagadják az abszolút, örök létigazságokat. Ezzel az állítással Pikler szembehelyezkedett, és a gazdasági, illetve társadalmi törvényszerűségek eszméje mellett foglalt állást.

A történeti irányzat egy másik rendszerképző gondolata az volt, hogy a jog és a közgazdaságtan örök változásnak van alávetve. Így tagadta az abszolút érvényű, helytől és időponttól független jogi és gazdasági törvények lehetőségét. Minden nemzetre és korra más és más gazdasági és jogi normákat tartott érvényesnek. Pikler nem fogadta el a létigazságok tagadását. Egyetértett viszont a történeti iskolával abban, hogy a normatív igazságok abszolút érvényét tagadják. Fent hivatkozott tanulmányában szerzőnk körvonalazta elméleti rendszerének egyik fontos elemét, mely szerint az abszolút érvényű erkölcsi és jogi normák nem tételezhetőek. A Ricardo-tanulmány azt sejtette, hogy Pikler gazdaságelmélettel kíván foglalkozni. Az a tény azonban, hogy 1886-ban a jogbölcsélet magántanára lett már jelzi, hogy érdeklődése új irányt vett.

Második jelentősebb munkája *Herbert Spencer: The Man versus the State* című művének kritikai elemzése volt.³ Pikler Spencernek a szabad versenyt, a

¹ PIKLER Gyula, *Ricardo. Jelentősége a közgazdaság-történetében, érték- és megoszlástana*, Nemzetgazdasági Szemle, 1885.

² PIKLER Endre, *Pikler Gyula életműve (1864-1937)*, Budapest, 1938, 1.

³ PIKLER Gyula, *Az állam ellen*, Budapesti Szemle, 1886.

magántulajdon szabadságát feltétlen elvvé emelő felfogását bírálta, és a nagyobb tömegek érdekében a fokozott állami beavatkozást sürgette. *“Előbb a gazdaságnak, politikának, tudománynak, emberek gondolko-dásának, érzelmeinek kell megváltoznia, mielőtt egy »új vagyonszóra«, a javak megosztásának új rendjére sor kerülhet.”*⁴ Elemzése jelzi tájékozottságát az angol mechanikus, biológiai megalapozottságú társadalombölcseleti irodalomban. Későbbi írásában is gyakran idézi Spencer megállapításait saját elmélete illusztrációjaként, illetve a folytonos vita, kritika tárgyaként.

Pikler korában az észjog katedratudománnyá fejlődött, melynek Magyarországon az 1850-60-as években Pauler Tivadar volt a fő képviselője. A század második felében Európában előretört a pozitívizmus tudomány-filozófiai irányzata. Magyarországon a pozitívizmus eszméit elsősorban Pulszky Ágost szólaltatta meg a budapesti egyetem jogbölcseleti tanszékén. Tanítványánál, Pikler Gyulánál a pozitívista szemlélet meghatározóvá vált.

Pulszky és Pikler szemléletében közös a jogtudomány újfajta megítélése. Szerintük a tételes jogtudomány tárgya az érvényes jog, illetve annak egy-egy ága, mely az érvényes jog szabályainak egyszerű interpretációjára vállalkozik. Az általuk bírált “pozitívizmussal” (ui. a tételes jogra alapozó tudománnyal) szemben egy új típusú pozitívista szemléletmód mellett foglaltak állást. Pikler jogbölcselete a spekulatív elméletekkel szemben akart pozitív lenni: szándéka szerint a tényeken alapuló, a társadalmi fejlődés törvényeit feltáró tudományról van szó, amely e fejlődési törvényekből következtet a jogra. Következtetési rendszere deduktív. A deduktivitásnak a közgazdaságtudományban és a jogtudományban is meghatározó szerepet szánt. Pikler “pozitív” akart lenni a társadalmi törvényeket illetően, egyben el is szakadt a pozitív jogi megalapozástól. A pozitív jog nem volt tudományos vizsgálódásainak sem kiindulási, sem zárópontja. Inkább a jog társadalmi előfeltételeit, társadalmi következményeit, vagyis a jog társadalmi hatását kutatta.

A pozitívista jogbölcselet a XIX. század utolsó értizedeiben jelent meg Magyarországon, felváltandó a jog természetjogias felfogását, konkrétan a már említett észjogot, melyet Pikler terméketlennek és hiábavalónak tartott. Ehelyett egy általános jellegű “igazi” jogtudomány megteremtésén fáradozott. *“A jogbölcselet a jognak tulajdonképpeni tudománya, ugyanolyan értelemben, mint a természettudomány a többi természetnek.”*⁵ A jogbölcseletben vélte ezt

⁴ Idézi SZABÓ Imre, *Pikler Gyula*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 33.

⁵ PIKLER Gyula, *Bevetető a jogbölcseletbe*, Budapest, Athenaeum, 1892, XII.

megvalósíthatónak, amelyet a jog általános társadalomtudományának nevezett.

Első jogbölcseleti munkája *Bevezető a jogbölcseletbe* címmel jelent meg. Könyvének előszavában jelezi, hogy mi ösztönözte írásra. Az egyik fontos momentum a jogbölcselet már jelzett tudományrendszer-tani helyének megalapozása, elhatárolása a természetjog illetve észjog koncepciójától. A másik ok a jogi felsőoktatásban zajló polémiára történő reagálás. A vita az oktatás "gyakorlatiassá" tételéről szólt. Ez a folyamat a napi oktatásban háttérbe szorította volna az "elméleti" jellegű tárgyakat, így elsősorban a jogtörténetet és a jogbölcseletet. Ezt a gyakorlatias képzési formát Pikler "veszedelmesnek" tartotta.

Elemzi a joggal foglalkozó különböző tudományokat, így a jogtörténetet, az összehasonlító jogtudományt, a "jogászatot" (leíró jog), a természetjogot, illetve az észjogot és a jogbölcseletet. Kifejtette elképzelését arról, hogy a "jogászat" csak a jogalkalmazásra ad ismereteket, de a jogalkotásra nem. Szándéka szerint bebizonyította, hogy a természetjogi vagy észjogi felfogás a tudomány kritériumainak nem felel meg. Részletesen elemzi Grotius, Pufendorf, Thomasius, Wolff, Rousseau, Kant nézeteit. Módszer-tani megfontolásairól is képet kapunk. Pikler tagadja, hogy a jogi kérdésekben az egyedül igaz, jogos döntés tudományosan megalapozható lenne. A különböző jogfelfogások közötti választás tudományos alátámaszthatóságát hasonlóképpen kezeli. A jogeszményeket (pl. boldogságra törekvés) "át lehet érezni, lehet értök küzdeni, de egyedüli jogosultságukat az ellenkező eszményekkel szemben bebizonyítani nem lehet".⁶ Tudatosan törekedett arra, hogy gondolatai mentesek legyenek saját hitvallásától... *"Én arra igyekeztem, hogy könyvem ne legyen sem liberális, sem szocialisztikus, sem patriotikus, sem kozmopolitikus, sem arisztokratikus, sem demokratikus stb."*⁷

Pikler azt a felfogását fejt ki, hogy a társadalomban a természethez hasonlóan abszolút törvényszerűségek uralkodnak. Leszögezte, hogy abszolút etikai törvények, örök értékű erkölcsi normák nincsenek. Pozitivistá felfogás szerint abszolút törvényeket vél felállíthatónak arról, "ami van" a társadalomban. Tagadja azon törvények létét, amelyek azt akarják lélni, "aminek lennie kell". Elutasítja Kant és Rousseau felfogását, mert szerinte az emberi értelem-ből az emberi együttélés abszolút normái nem vezethetők le. A benthami utilitarizmust sem fogadja el, mert a "minél több ember minél nagyobb boldogságát" megfogalmazó tételt sem látja igazolhatónak. Spencer

⁶ Uo., XV.

⁷ Uo., XVII.

evolucionista természetjoga hasonló sorsra jut nála. A jogbölcseletet mint normatív tudományt nem tartotta kizártnak, csak az abszolút természetjogi alapozottság keresésétől kívánta megtisztítani.

A jogbölcseletet mint leíró tudományt a jogérzet és a jogeszmények megjelenítésére tartotta hivatottnak. A jogbölcseletet mint a jog természet-tudományát tartotta lehetségesnek. Így a jogbölcselet elfogadhat valamilyen normatív alapelvet, és erre építhet egy jogrendszert. Csak ilyen megközelítésben állítható, hogy a jogbölcselet a törvényhozás tudománya.

Az észjogi irányzattal konfrontálódva nem tagadta, hogy neki is vannak eszményei, amelyeket hirdetni, oktatni akar. Mint jogfilozófus azonban senkit sem kívánt meggyőzni az eszmények általános érvényűségéről. Azt próbálta bizonyítani, hogy az “új” jogbölcseletnek a jövőben óriási gyakorlati fontossága lesz. Az emberiség jólétét és a világ feletti hatalmát fogja gyarapítani, ahogyan azt a természettudományok tették.

A jog keletkezéséről és fejlődéséről címmel írott munkája ontológiai kérdéseket boncolgat.⁸ Kifejti, hogy a jogbölcselet a jog szociológiája, és csak azt igyekszik leírni, ami “van”. Pikler így a hazai jogszociológia megalapítójává vált. Nem szegregált tárgyként kutatta a jog kialakulását, fejlődését, hanem a társadalom általános törvényszerűségeinek keretében.

Az emberi cselekedetek legfőbb mozgatójának Pikler a belátást tartotta. A belátás fogalmát a célszerűség fogalmához kapcsolta, így a belátás a célszerűséget akarja megvalósítani. Célszerűség alatt a biológiai célszerűséget értette, azaz az élet fenntartását, a szükségletek kielégítését. A társadalmi tényeket az emberi lélek alaptényeire vezette vissza. Itt már felmerül a lélektani, illetve a pszichofiziológiai megalapozottság kérdése. Piklernél a társadalmi élet nem “sui generis” megnyilvánulás, hanem az együtt élő emberek egymás melletti cselekvéseinek összessége. A társadalmi lét szempontjából a meghatározó alapelem az ember. “...[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot, mert azt gondolták, illetőleg gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas... [A]z államat e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki, elsősorban pedig jobban védekezhetnek támadók ellen.”⁹

Minden más absztrakció, így a “kollektív néplélek”, “jogalkotó génusz” alkalmazhatatlan megközelítési pont számára. Elutasítja az “ösztönszerűségi

⁸ PIKLER Gyula, *jog keletkezéséről és fejlődéséről*, I. kiad., Budapest, 1902.

⁹ Uo., 1.

elméletet” is (Stahl, történeti iskola), amely a jog keletkezését az egyes emberek ősi jogalkotó ösztönéből származtatta. A célszerűségi belátás tanának mint a jog keletkezését és fejlődését magyarázó egyetlen és egységes elvnek az elméleti előzményeit az angol társadalombölcselet és etika (Bacon, Hobbes, Locke), a német és francia XVII. és XVIII. századi természetjogi rendszerek (Pufendorf, Grotius, Rousseau stb.) képviselőinél véli felfedezni. A fentieknél csak elemeiben lát hasonlóságot a belátásos elméletéhez. Rousseau például a társadalmi szerződés gondolatát fikcióként alkalmazta, hogy az emberi jogok rendszerét levezethesse belőle. Piklernél a célszerűségi belátás hozza létre az emberi közösségek minden formáját, az “egyesületeket”. Célszerűségi belátás hozta létre például a nemzetségekből a törzseket olyan időpontban, amikor a gazdasági, termelési viszonyok alakulása a szétszórtan élő nemzetségekkel “belátatta” a törzsekké egyesülés hasznosságát. Hasonló jelenségnek tartja a kis, partikuláris államok összefogását nagyobb államszövetség alakjában. Célszerűségi belátásra vezet vissza a család keletkezését is. Az embert nem tartotta eredendően szociális lénynek. Csak oly mértékben vált azzá, amennyire az életviszonyaira vonatkozó belátás meggyőzte a társas kapcsolatok célszerűségéről.

Pikler saját korára vonatkozóan arra a meglátásra jutott, hogy a fejlődés az elszigetelt nemzetállamok szintjénél tart. A jövőre nézve feltételezte az emberi érintkezés tökéletesedését. A célszerűségi belátás a nemzetállamok határait is le fogja bontani, és nagyobb egységeket fog létrehozni. A mű függelékében megjegyezte, hogy az államok sokasága csak átmeneti állapot. “Az összes emberek egységes állama okvetlenül be fog következni”.¹⁰ A nyelvek sokaságát is átmeneti állapotnak tartotta. Úgy látta, az emberiség egyetlen nyelvet fog beszélni, egységes kultúrát, irodalmat fog teremteni, mert ez biztosítja az “összeműködést”, a haladást.¹¹

A célszerűségi belátást tartja Pikler a jog fő mozgatórugójának, de elismeri a jogfejlődésre ható más erőket is. Ezen más erők csak kivételesek, s a célszerűségi belátás ténybeli tévedéseivel magyarázhatók a jogfejlődésre kifejtett hatásuk. Pikler belátásos elmélete racionális jellegén maga is lazít, amikor azt állítja, igaz ugyan, hogy “bizonyos cselekedetek belátás folytán jönnek létre, de mérvük, kiterjedésük, további kifejlődésük nem felel meg a belátásnak, független attól, vagy avval ellentétes, mert a belátás gyöngö az arra,

¹⁰ *Uo.*,255.

¹¹ *Uo.*

hogy őket szabályozza”¹². Állításának igazolására megpróbálja a belátást visszavezetni elemibb tényekre, s rámutat a belátásos elmélet korlátaira is.

Pikler jogfogalma a következő volt: *“... a jog oly kényszerrel biztosított szabályok foglalata, amelyek azt célozzák, hogy emberek oly viseletet tanúsítsanak, amely más emberek érdekének megfelel..., a jog kényszerrel biztosított összeférési és összeműködési szabályok... foglalata.”*¹³ Ebben a művében a jog és igazságosság kérdéskörére is kitér: *“... az igazság elve voltaképpen a célszerűség elve az emberi szükségletek összeütközésének esetére alkalmazva”*.¹⁴ Az igazságosságot Pikler a belátás hozadékának, intellektuális “terméknek” tartja.

A belátásos elmélet további kibontását, megalapozását találjuk három további munkájában. *A ius szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai* című tanulmányának célja az volt, hogy etimológiailag kimutassa a ius szó eredeti (“öröm”, “jó”) értelmét.¹⁵

Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése című könyvében Pikler az emberi egyesületek fogalmát a következőkben határozta meg: *“Az emberi egyesületeknek a jelensége alatt többet értek, mint embereknek az együttélését pusztán egymás mellett; emberi egyesületek alatt azt az együttműködést értem, amely az együtt élő emberek között nagy mértékben lefolyik, tehát az együttes munkálkodással járó együttléte.”*¹⁶ Nyilvánvalónak tartotta, hogy az egyesületek (pl. a barátiak, a gazdaságiak, a szórakozás céljára alakultak, a község, az állam stb.) úgy keletkeznek, hogy az emberek belátják, céljaik elérésére ez az együttműködési forma a megfelelő, ez szolgálja a szükségletek kielégítését. A családot és az államot is a fenti elméleti keretbe vonta be. A társas együttlétből származó előnyöket három csoportba osztotta. Az előnyök első csoportjába a “szimpátikus szuggesziót”, az utánpótlást és a tanulást sorolta. A második csoportba a funkcióegyesítést és kiegészítést tette. A harmadik csoportba a “biztosítást” sorolta, mint például a kármegosztás, kárenyhítés intézményét: *“Az összeműködések nagy mértékben olyanok, hogy az összeműködés előnyei az összeműködők számával egyenes arányban minden egyesre növekednek, anélkül, hogy megosztás volna.”*¹⁷

¹² Idézi SÁNDOR Pál, *A magyar filozófia története. 1900-1945*, Budapest, Magvető, 1973, 347.

¹³ PIKLER Gyula, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről...*, 201-202.

¹⁴ *Uo.*, 224.

¹⁵ PIKLER Gyula, *A ius szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai*, Budapest, Politzer, 1898.

¹⁶ PIKLER Gyula, *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése*. Budapest, Politzer, 1905, 1.

¹⁷ *Uo.*, 16.

Az államokat osztályozva (Spencer terminológiáját átvéve) három fő csoportot különböztetett meg. Elsődleges államokat, melyek a családon kívül tovább nem bonthatóak. Ezek kis létszámú, laza, könnyen felbomló alakulatok. A másodlagos államok az elsődleges államok egyesüléséből keletkeznek a szükségleteknek megfelelően. Harmadlagos államoknak a faluszövetségből kialakuló, magasabb rendű, összetett képződményeket tartotta. Elméleti váza megalapozásához Spencer *Descriptive Sociology*-jának etnográfiai leírásait használta fel. Róma, majd a középkori nemzetek kialakulásának vizsgálatakor Mommsen és Lambrecht elemzéseire támaszkodik. Érdekesen ütköztette az antik római államot és a középkori partikularizmust. Nem fogadja el azt a felfogást, amely azt mondja, hogy a germánság kisebb alakulatait a germánok partikularisztikus szelleme hozta volna létre, szemben a latin népek fejlettebb államalkotó szellemével, amely a nagyobb államok alkotására lenne predesztinálva. Pikler belátásos elmélete a fenti különbséget a célszerűség fogalmával oldja fel. Az antik Róma társadalmi viszonyainak a nagyobb államalakulás felelt meg, a germán kor adottságainak a kisebb alakulatok. A mű függelékében Bíró Lajosnak a pápuákról szóló vizsgálatát ismerteti. Úgy véli, hogy Bíró kutatásai saját elméleti hipotéziseit tükrözik vissza.

A büntetőjog bölcselete című munkájában a büntetőjognak a megtorlás eszméjén alapuló korai magyarázatait elemzi.¹⁸ Pikler nem fogadta el a büntetés kanti magyarázatát, az abszolút erkölcsi törvényekből történő levezetést. Mint írta, nem azért büntetünk, mert ”bűn van” (quia peccatum est), hanem, hogy ”ne bűnöztessek” (ne peccetur). A büntetésnek a megtorló ösztönre alapított felfogását is elveti. Az emberek szerinte célszerűségből büntetnek. A büntetés célszerűségének felismerése fejlesztette ki a büntetés igazságosságának érzetét, így az csak másodlagosan kialakult érzelem, mintegy kísérő jelenség: “[A]z emberek csak egy okból büntetnek és csak egy okból tartják azt igazságosnak; csak azért büntetnek, mert az a büntetteket csökkenti, és azért tartják azt igazságosnak, mivel az a szenvedés, melyet a büntetés elhárít, nagyobb annál, amelyet okoz, sőtval mert a büntetést az emberek lehető legnagyobb boldogsága megkívánja.”¹⁹ A büntetés célszerű hatását csak a beszámítható embereken fejt ki. A fentiek alapján rögzíti saját koncepciójának a determinista felfogás kertében elfoglalt helyét. A büntetés preventív, illetve retorziós érvényesülése kauzálisan vonatkozik az emberekre. A kriminálpolitikus feladatként a célszerű intézményi struktúra kialakítását jelöli ki feladatként. Végül a célszerűségi

¹⁸ PIKLER Gyula, *A büntetőjog bölcselete*, V. kiad., Budapest, Politzer, 1906.

¹⁹ *Uo.*, 88.

elmélet kriminálpolitikai reformtörekvéseit foglalja össze, majd áttekinteti a modern büntetőjogi irányzatokat.

2. *Naturalista-lélektani, érzékfiziológiai korszaka*

Pikler a célszerű viselkedést az élő szervezetek jellemzőjének tartotta, így a célszerűségi belátás magyarázatát az élet biológiai mibenlétének magyarázatával kapcsolta össze. Mechanisztikus-determinista felfogásában az életfolyamatok pusztán mechanikai okokból olyan hatásokat váltanak ki, melyek visszahatásukban az életfolyamatokra az utóbbiakat erősítik. Így az életet önfenntartó mechanizmusként képzei el. Az életfolyamatok pszichikai oldalát a tudattal (“eszmelet”) azonosítja. A tudat számára nem más, mint a nagy életfolyamatnak – és az annak “gátoltatását, valamint erősítéseit alkotó részfolyamatoknak” – szubjektív átélése. (A későbbiekben a mechanisztikus életmagyarázatról a vitalisztikus életmagyarázatra tért át.)

Das Grundgesetz alles neuropsychischen Lebens című könyvében egy kettős lélektani alaptörvényt – az élmény megmaradása/ellentétessége – analizál.²⁰ Az előbbi azt jelenti, hogy az élet fiziológiai folyama önmagát fenntartani törekszik, s az élmény, amelyet már átélt az ember, képzetek, emlékek, fogalmak, axiómák, ítéletek alakjában továbbra is megmarad benne. Az utóbbi kategória arra reflektál, hogy a tudatos átéléshez különbségeknek, ellentétességeknek kell a külvilágban, s így az életben is létesülnie. Az objektív észlelésen kívül az öröme és fájdalmak átélése is az ellentétességi törvény egy-egy megnyilatkozását jelenti a lelki oldalon. A *Grundgesetz* legnagyobb része a gondolkozás pszichológiájának kérdéskörét boncolgatta.

Pikler biológiai megalapozottságú pszichológiára törekedett, a logikai folyamatok (gondolkozás, belátás) ontológikus magyarázatát is kereste. Eközben fel akarta tární a célszerűségi belátás pszichofiziológiáját is. Pikler nem elégedett meg a logikai elvek tapasztalati eredetének megállapításával (angol empirikus-szenzualista ismeretelmélet, Bacon, Locke, Berkeley, Hume), kereste a logikai elvek keletkezésének élettani eredetét is. A következő kérdés orientálta: milyen idegfolyamatok felelnek meg a gondolkozásnak, a fogalom és ítéletalkotásnak, a következtetésnek? A *Grundgesetz*... más ismeretelméleti problémákat is felvetett. Mi a kritériuma annak, hogy valaminek, egy tárgynak, eseménynek az objektív létében hiszünk? Mi különbözteti meg a valóságot a nem-valóságtól, a lehetőségektől? Pikler az

²⁰ PIKLER Gyula, *Das Grundgesetz alles neuropsychischen Lebens*, Leipzig, J.A. Bart, 1900.

objektív lét szenzualista magyarázatát fejtette ki. Az objektív lét kritériuma a “megjeleníthetőség”. A megjeleníthetőség minden tényismeret végső kritériuma. A megjeleníthetőség adja a tér és idő végső magyarázati elvét is. Pikler szenzualista ismeretelmélete rokonságot mutat Mach pszichológiai ismeretelméletével.

Pikler érzékfiziológiai kutatásai a *Sinnesphysiologische Untersuchungen* (1917) című műve megjelenésétől datálhatók. Az “éberségi erő” fogalmát (Wachrigkeit, Wachtrieb) állította a lelki élet magyarázatának középpontjába. A tudatos lelki élmények, illetve a nem tudatosak is “beleolvadnak”. Bergsonhoz hasonlóan (“élan vital”) Pikler is a lelki jelenségek közös eredetéről, homogenitásáról beszél. Bírálja az atomisztikus lélektani irányt, mely a tudatot tudatelemekből gondolta felépíteni. Pikler az érzékelésnek is új elméleti bázist épített. Azt állította a hagyományos pszichológiával ellentétben, hogy az érzékelésnek megfelelő élettani folyamat a szervezet aktív tevékenysége. A külvilágból ingerek hatnak a szervezetre, mire a szervezet aktív öntevékenysége ezeket az ingereket kiegyensúlyozni, kivédeni törekszik. Az egyensúlyozási törekvésnek megfelelő folyamat az érzékelés. Anatómiai és fiziológiai kutatásaiban felismeri az introspektív módszer hiányosságait s egyre céltudatosabban alkalmazza a lélektanban a kísérletezést.

Pikler Gyula a századelő magyar szellemi reneszánszának kimagasló egyénisége. A fiziológiai lélektanban való elmerülésével a hazai tudományos közélet peremére sodródott, bár kétség kívül e tárgykörben írott munkáival vált nemzetközileg is ismertté.

Végül álljon itt Horváth Barna, az egykori tanítvány, a későbbi tudós kolléga, nem éppen hízelgő véleménye: “Az a historikus természet-tudományos jogszociológia – mint amellyel kiváltképp Pikler próbálkozott – gyatra eredményei abból a már ismert körülményből magyarázhatók, hogy a jog közvetlen és specifikus feltételei, funkció-összefüggései sohasem ismerhetők meg kizárólag a természetből. Hiszen egy ahistorikusan felfogott társadalom még csupán természet.”²¹

Eredetileg megjelent: *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*, szerk. SZABADFALVI József, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995, 45-63.

²¹ HORVÁTH Barna, *Jogszociológia*, ford. Zsidai Ágnes, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 69.

(1996)

A szokásjog értelme és a hagyományok értéke Komaság és reciprocitás négy őrségi faluban*

„Jobb egy rossz koma, mint egy jó testvér.”

(B. P. adatközlő, Velemér)

„Ha eszel egy combot a barátod csirkéjéből, a te csirkéd már fellábon sétál.”

(anufó közmondás)

A joggal foglalkozó tudományos kutatások peremterületére szorult a tételes pozitív joggal, az állami joggal csak közvetett kapcsolatban lévő egyéb társadalom-integratív funkciót betöltő magatartásirányító normarendszerek vizsgálata. Itt elsősorban nemcsak a klasszikus értelemben vett szokásjogra gondolhatunk, aminek jogi relevanciája a jogtörténeti és jogszociológiai kutatások által többé-kevésbé feltárt, hanem az olyan elsősorban mikro-közösségekben élő szabályrendszerekre, amelyek a mindennapi életben a közösség működését erőteljesen befolyásolják. Ezen a területen a társadalom bonyolult „szövetrendszerét” észlelhetjük. A „szalak” sűrű egymásbafonódása megnehezíti egy egzakt kép kialakítását. Írásunkban egy ilyen összetett normaelem értelmezésére teszünk kísérletet.

Tanulmányunk egy 1992-ben általunk vezetett őrségi kutatás zárótanulmányából emel ki néhány fontosnak tartott elméleti problémát.²² A kutatás elsősorban az őrségi falvakban máig is élő komasági kapcsolatrendszert vizsgálta. A szülők mellett a keresztszülők (komák) a főszereplői a megvizsgált archaikus ajándékozási rendszernek. Az őrségi protestáns falvakban egy gyermeknek ma is átlagosan 15-20 keresztszülője,

* A tanulmány közzétételéért ezúton mondunk köszönetet Szabó Gábor szociológusnak – a Berzsenyi Dániel Főiskola Filozófia és Társadalomelméleti Tanszéke adjunktusának –, a tanulmány egykori társszerzőjének.

²² Az adatgyűjtés 40 családnál történt, amely a kutatott négy községben (Velemér, Gödörháza, Magyarszombatfa, Kercaszomor) az összes háztartás kb. 15-20 %-ának felel meg. Mintánk aránya Gödörházában volt a legmagasabb: 50 %. Nyilvánvaló, hogy kutatásunk tárgya megkövetelné a teljes körű mintavételt a szervesen egybetartozó házassági, rokonsági és komasági kötelékek szempontjából egységes egésként kezelhető falvakban, de a kutatás időtartama, és nem utolsósorban pénzügyi keretünk erős korlátot jelentett. A kérdőíves adatgyűjtés mellett mélyinterjúk is készültek a családtörténetekről és a komasági szokásokról.

illetve szüleiknek ugyanennyi komapárja van.²³ A komák a keresztgyermeküknek annak születésekor, majd minden évben, általában húsvétkor, a gyermek 14 éves koráig ajándékkal kedveskednek. A komaság a komák viszonzthívási kötelezettsége miatt egy terjedelmes ajándékozási kapcsolathálót alakít ki.

Kutatási célkitűzésünk a komasági ajándékcsereinek, reciprocitásnak, mint társadalom-integratív funkciót betöltő szimbolikus és anyagi termékcseré-rendszernek (értelmezésének, jelentőségének, mechanizmusai-nak és létező formáinak) a feltárása volt.

Többek között két alapvető kérdés is megválaszolásra várt. Mivel magyarázhatjuk a komasági struktúrák napjainkig történő fennmaradását? Hogyan integrálja a komasági rendszer egy rendkívül bonyolult, többszörösen összetett társadalmi szerkezetbe a vérségi-rokonsági alapon különálló családokat?²⁴

A komaság egy sajátos ötvözete az emocionális (pl. a barátság) és a tradicionális (pl. a családok között újratermelődő, hagyomány által vezérelt kölcsönös viszonyok) társadalmi cselekvések és kapcsolatok rendszerének, amelyet szervesen kiegészít a szimbolikus (mindenekelőtt erkölcsi) formákat erősítő materiális javak (ajándékok) cseréje, amelyek látszólag az önzetlenség íratlan szabályai szerint történnek, de valójában szigorúan kötelező mértékben és formában tartják nyilván és kérik számon azt a komasági kapcsolatrendszer minden tagjától.

Reciprocitáson általános értelemben a társadalom tagjai között zajló materiális javak és szolgáltatások cseréjét meghatározó elvet értjük. A strukturális funkcionalizmus szociál-antropológiai paradigmája²⁵ szerint a kutatónak a társadalmi struktúra egészét fel kell tárnia és a különböző intézmények működését a társadalmi összműködésben (önfenntartás) betöltött szerepük – funkciójuk – alapján kell elemezni.

*Sahlins*²⁶ nyomán a reciprocitás három fő ideáltípusát különböztetjük meg, az általános, a kiegyensúlyozott és a negatív reciprocitást. Az általános reciprocitás esetén a cserében részt vevő felek tartós és szoros kapcsolatban

²³ Itt az átlagos komasági kapcsolatokról van szó, amelyeknek az abszolút szóródása 2 és 37 között volt.

²⁴ A weberi terminológia értelmében. Max WEBER, *Gazdaság és társadalom* I. köt., Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 51-57.

²⁵ Elsősorban Bronislaw Malinowski és Reginald Radcliffe-Brown munkássága nyomán.

²⁶ Vö. Marshall SAHLINS, *Culture and practical reasoning*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1976.

állnak egymással, ezért feltételezik, hogy az egymásnak nyújtott szolgáltatások hosszú távon kiegyenlítik egymást. Így a csere a felek kölcsönös ajándékozási és segítségnyújtási aktusait jelenti, amelyek alkalmával sohasem határozzák meg az “ellenszolgáltatás” mértékét és módját, sőt, az erre utaló gesztus kifejezetten sértőnek számít. Az általános reciprocitás érvényesül a vadászó, gyűjtögető hordatársadalomban, vagy modern körülmények között a családban, de erre lehet példa egy baráti kör, melynek tagjai kölcsönösen meghívják egymást vacsorázni.

A kiegyensúlyozott reciprocitás esetén a csere nyílt és személytelen formák között zajlik és ideális esetben mindkét fél elégedett a csere által szerzett javakkal, illetve a kapott szolgáltatásokkal, melyek módját és mértékét meghatározták. A csere személytelenségét és érvényességét általában specializált társadalmi intézmények biztosítják (pl. a piac). A kiegyensúlyozott reciprocitás is feltételezi a felek között a bizalom és az együttműködési készség minimumát. A kiegyensúlyozott reciprocitás már a törzsi társadalmakban megjelenik, azonos törzson belül a különböző rokoni ágak között, főként ha azok más falvakban laknak. Ez a reciprocitás típus érvényesül elvileg a modern polgári jogi jogviszonyokban is.

Negatív reciprocitásról akkor beszélünk, amikor a felek egyike vagy mindkét fél arra törekszik, hogy a maga javára billentse a cserearányt, meg nem érdemelt haszonra tegyen szert, s evégből csalást, megtévesztést, vagy akár erőszakot alkalmaz. A negatív reciprocitás jellemzi az idegen vagy ellenséges “primitív” társadalmak közötti kapcsolatot éppúgy, mint a modern kapitalista gazdaság gátlástalanul extraprofitra törekvő szereplőinek viszonyát.

Baerends²⁷ összefoglalta az ajándékcseré néhány ideáltipikus jellemzőjét. A reciprocitás mint alapvető norma magában foglalja, hogy az elfogadott ajándék fejében viszont ajándékot kell adni (a). A visszatérítés meghaladhatja az eredeti adományt (b). Aki ad, előnyösebb pozícióban van, mint aki kap (c). A résztvevők a cseretranzakciókat az ajándékcseré és a piaci csere kategóriái szerint osztályozzák, és az ajándékcserének magasabb morális státusza van, mint a piaci csereének (d). A cseremagatartások speciális típusai és a társadalmi viszonyok között erős korreláció van (e). Az ajándékcseré fontos funkciót lát el a társadalmi viszonyok létrehozásában és fenntartásában (f). Ajándékozás és ajándékelfogadás – adni és kapni – mint egymást kiegészítő akciók, mintegy szerződést hoznak létre a felek között (g). Annak elfogadása, sőt előnyben

²⁷ Els A. BAERENDS, *The one-legged chicken in the shadow of indebtedness*, Groningen, University of Groningen 1995, 6.

részesítése, hogy a visszatérítés késsen, és így a lekötelezettség helyzete alakuljon ki (h).

Azt természetesen – még ha őrségi falukutatásunkból némi romantikus premodernség kiolvasható is – nem állíthatjuk, hogy 1992-ben a magyarországi falusi társadalmak struktúrájának megértéséhez elengedhetetlen a reciprocitás jelenségeinek tanulmányozása, de megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az általunk vizsgált területen a falusi társadalmak finom szerkezetét, immanens struktúráit nem tárhatjuk fel a hagyományos egyenlőtlenségi dimenziók mentén végzett empirikus szociológiai felméréssel. De elsődleges célunk sem ez (vagyis a rétegződés bemutatása), hanem a rokonsági kapcsolatokon túlmutató (mind terjedelmében, mind pedig társadalmi jelentősége tekintetében), és azon kívül szerveződő komasági kapcsolatrendszernek, mint az őrségi (s korlátozottabb érvénnyel az ún. belső-vidéki) falvak szociális hálózatának (network) bemutatása. *“A műrokonság éppen a valódi rokonságban meglévő lehetőségeket és szabályszerűségeket használja ki, hiszen nem más, mint a rokonsággal kapcsolatos elvárások, kötelezettségek kiterjesztése olyan személyekre, akik valójában nem rokonok.”*²⁸

A komaságnak mint az anyagi- és szimbolikus javak kölcsönös cseréjének, tehát egy, a reciprocitásra épülő társadalmi kapcsolatrendszernek az az alapvető funkciója, hogy az egyének szabad választásán alapulva a családi-rokonsági kötelékeken túli közösségi integritást biztosítsa. Esetünkben a komaválasztás (ki lesz a koma?) motívumai és szereplői csak explicit módon individuális jellegűek, ámde implicit funkciójuk tekintetében családok közötti tradicionálissá váló kapcsolatokat (a viszonthívás konvenciója révén) intézményesítenek.

Bár a komaválasztás alapmotívuma kutatási tapasztalataink szerint a barátság, de a “tisza barátság” elve tulajdonképpen csak a legénykori-leánykori komasági kötések (az ún. *ifjúkoma*), illetve a keresztszülő-választás esetében, a *beskoma* avatás tréfásan komoly rituáléjában érvényesülhet csupán. Empirikus tényeink alapján feltételezhetjük, hogy a viszonthívási kötelezettség elmulasztása éppen ezen autentikusnak – azaz külső kényszertől mentesnek – nevezhető kapcsolatok esetében fordult a leggyakrabban elő, ami arra enged következtetni, hogy e tradicionális kultúrában az individuumnak csak a közösségre való vonatkozásban van értelme. Azaz kicsi az esélye az individuális-emocionális motívumok szerint választott és létrejött kapcsolat tradicionálissá válásának. A legstabilabb

²⁸ VIDACS Bea, *Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen*, Ethnographia, (1985/4), 509.

komasági-keresztszülői kapcsolatok a viszonthívási kötelmek alapján nem egyéni, hanem családi meghatározottságúak.

Az ifjúkomák a komasági kapcsolatok innovatív elemét jelentik: pl. a demográfiai okok folytán (gyermektelenség) megszakadó hagyományos családok közti kapcsolatokat pótolják, illetve ezek alternatíváit jelentik a faluközösség integrációja végett. A komaság tehát egy – a néprajzi tájegységre jellemző²⁹ – viszonylag konstans társasági hálózat. Esetünkben szülőpáronként számszerűen 15-20 koma³⁰ (vagy komapár) van, azaz, egy családnak a gyerekszámától szinte függetlenül 15-20 nem rokonsági körbe tartozó családdal van komasági viszonya. A komasági kapcsolatok gyakorisága arra utal, hogy az őrségi protestáns falvak helyi társadalmában a komasági kötések a legfontosabb szociális integrációt jelentik, de ezek csupán mennyiségi mutatók, amik a közösségi élet intenzitását kevésbé mutatják. Tapasztalataink szerint a szomszédság és a rokonság jelentősége a mindennapi életben ma már sokkal fontosabb (pl. a munkacseré – kaláká – vonatkozásában). A komaság jelentősége azonban még ma sem lebecsülendő. Különösen jól érzékelteti ezt az ajándékozás mértékére vonatkozó adatunk: a keresztszülők átlagosan 1-2 havi jövedelmüket költik keresztgyermekük megajándékozására.

A komaság nem csupán családközi kapcsolatként értelmezhető. A komák keresztkomáik gyermekeinek keresztzülei is, ekképpen generációközi köteléket is jelent a komaság. Ezen túl, a különböző réteghelyzetű családok közötti kommunikatív kapcsolatokat is teremt. Általában a magasabb társadalmi státuszú³¹ családok tagjait kéri fel komának, de a gazdagabb és nagyobb közösségi elismertségnek (presztízsnak) örvendő családok esetében a hagyomány szerint is megengedhető a viszonthívás elmulasztása. A komasági meghívás visszautasíthatatlanságának elve, mint a reciprocitás egyik fontos összetevője, a fenti esetben csak erős megszorításokkal érvényesül. Ez látványosan érvényesül a cigánycsaládok vonatkozásában.³²

²⁹ Őrség, "belső-vidék", lásd 1. lábjegyzet.

³⁰ Lásd 2. lábjegyzet.

³¹ Vö. KOLOSI Tamás, *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1983.

³² Általában a cigány családoktól érkező komasági meghívást elfogadják, teljesítik az ebből fakadó kötelezettségeket, de a viszonthívás a leggyakrabban elmarad. A cigányság integrálódni nem tudott a faluközösségbe, viszont asszimilációjuk is csak felemás módon valósult meg. Ennek a kérdésnek a taglalása meghaladná dolgozatunk keretét.

Terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki a komaság néprajzi vonatkozásaira, csak a ma is élő szokásokra.³³

Elsőként a különböző komasági elnevezéseket mutatjuk be, majd a népszokásokat, amelyek három nagyobb “intézmény” köré csoportosíthatók: *paszita*, *megszólitás*, *ajándékozás*. Koma az a személy, akit keresztszülőként meghívnak, mégpedig nem a rokonok, hanem a barátok közül. A komák nagy száma³⁴ kizárólag a tájegység református és evangélikus családjaira jellemző. A komahívás *komahívó levéllel* történik:

“*Kedves Barátom!*

Atyai örömmel értesítem Kedves Barátomat, hogy Kedves Nőm január hó 10-én fiúgyermeket hozott szerencsésen a világra, a ki hála az égnek, jó egészségnek örvend. Egyszermind ezen értesítésembezz egy kérést is csatolunk; tapasztalt jóindulata, barátsága és Önbe helyezett bizalmunk bátorít fel arra, miszerint felkérjük, hogy fiunkat a keresztvízre vinni s bennünket holnapután, azaz e hó 12-én becses jelenlétével szerencsételni szíveskedjék. Keresztanyának “Halvány Mária” úrnőt hívtuk meg, a ki azt elfogadni szíveskedett. Becses válaszáat kérvén vagyok őszinte barátja.”

(V. K. adatközlő, Magyarszombatfa)

A meghívás után a koma elmegy a gyerekes házhoz, benyit, betámasztja botját, leveszi kalapját és köszöntőt mond. *Komatálat*, más néven *paszitatálat* visz az anyának, benne húslevest, rétest, fánkot. A keresztlőt általában a születéstől számított hetedik héten, de mindenképpen akkor tartják, mikor a gyermek kora “páratlanba fordul”. Keresztvíz alá a legidősebb *pároskoma* tartja. A pároskoma házasság komát jelent. A keresztlőre menve már nem térnek be a kocsmába, mert előfordult, hogy az ivászat közben ottefelejtették vagy elcserélték a gyereket.³⁵ Az *ifjúkoma* a még leány vagy legény komát jelenti. A *beskoma*³⁶ az a keresztszülő, akit első alkalommal hívnak keresztszülőnek. Megkülönböztetnek még *fő- és alkomat*, *fő- és lógókomát*. A keresztlőn részt vevő komák közül csak egy az igazi vagy fő, aki a gyereket a keresztvíz alá tartja, a

³³ Többek között: FARAGÓ Tamás, Házastárs, család, rokonság, Ethnographia, (1983/2); VIDACS Bea, *i. m.*; BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd*, Budapest, Szent István Társulat, 1976.; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Magyar jogi népszokások*, Budapest, Gondolat, 1981.; *Magyar néprajz* VII., szerk. DÖMÖTÖR Tekla, Budapest, [é. n.]; NEMES-NÉPI ZAKÁL György, *Eörséghnek leírása*, 1818.; DÖMÖTÖR Sándor, *Őrség*, Budapest, 1960.

³⁴ Lásd 2. lábjegyzet.

³⁵ Vö.: DÖMÖTÖR Sándor, *i. m.*

³⁶ Ez a kifejezés valószínűleg csak erre a tájegységre jellemző. Találkoztunk a “hös” vagy “hés” koma elnevezéssel is. Vö. NEMES-NÉPI ZAKÁL György, *i. m.*

többit hívják lógókomának (garasos, vagy száraz koma néven is megtalálhatjuk).

A *paszita* a keresztelőnek, a gyermek születésének megünneplését jelenti. A keresztelő és a paszita időpontja nem mindig esik egybe, hónapokkal, évekkel is eltolódhat. A lehetséges okok: haláleset volt a közvetlen hozzátartozók között, a család időlegesen nehéz anyagi helyzete (pl. házépítés), vagy éppen nagyszabású mulatságot terveznek, ezért késleltetik a paszita időpontját. Ez az esemény 2-3 napig is eltartott régen, 100-150 fő ünnepelt, rokonok, komák együtt. Ma a paszita ideje pár órára zsugorodott, helye már nem a házaknál, hanem étteremben van a megváltozott életkörülmények miatt. Interjúalanyaink a mulatókedv gyengüléséről is beszéltek. Az ifjúkomákat párosan (fiú-lány) hívják, a párok kiválasztásánál a szempont az esetleges párkapcsolat létrejöttének elősegítése vagy megerősítése. A *heskoma avatás*, a *párnatánc* és a *mozsártánc* is a fenti alkalomhoz fűződő szokások.

A *heskoma avatás* (az első komasági kapcsolat létesítésekor) éjfélkor történik, komikus, pogány (?) rituális szabályok szerint, "álpap" és "álmministráns" közreműködésével. Tréfás, latinos keresztelőszöveg hangzik el. A választott keresztszülő "nevet" ad a heskomának, ezután szódavízzel vagy egy vödör kútvízzel "megkeresztelik". Ezt a keresztszülőt a heskoma választja a jelenlévő komák közül. A fiúk nőt, a lányok férfit választanak. A választás motívuma kizárólag érzelmi, barátsági kapcsolat. Az így megválasztott keresztszülőt a "legigazibb" komának tartják. A "legigazibb" komának kötelessége az első húsvétkor "megkereszteltjének" jelképes ajándékot vinni, illetve az avatás utáni első disznóölésén vendégül látni. Itt a komasági kapcsolatháló további kiterjesztését láthatjuk.

A párnatáncot elsősorban lakodalmakkor járnak (a párkapcsolat rítusának egyik elemeként), de a heskoma avatás után is előfordul. A résztvevők kört alkotnak. Az egyik résztvevő táncolva halad a kör mentén a párnával. Ledobja valaki elé, rátérdelnek, s csókot váltanak. Majd a párnát behajítják a kör közepébe, hogy egy párkereső fölvehesse azt.

A *mozsártáncot*, más néven a máktörőtáncot vagy *böstöröt* is ekkor táncolták. A mozsár törőjét egy férfi a lába közé fogja, a mozsarat ugyanígy egy nőnek öltöztetett férfi. Így táncolnak mindaddig, míg a törő bele nem talál a mozsárba a paszita közönségének harsány biztatása közben.

A megszólításokról is érdemes szót ejteni. A keresztszülőket senki sem szólítja a keresztnevéen, hanem kizárólag keresztanyának, keresztapának. A keresztszülők szüleit is így nevezik. Ha a keresztszülő ifjúkoma volt, de

később megházasodott, a házastársát is megillette a keresztszülői megszólítás. A keresztyermek szülei a keresztszülőket komának hívják, de a komák szüleit nem, csupán házastársát.

A komaválasztási motívumok vizsgálata is fontos kérdése volt a kutatásunknak. A komaság, funkciójának megfelelően az egy faluközösségen belüli vagy az organikusan egybetartozó falvak lakói közötti, kiterjedt, és a viszonyosság elvén működő társadalmi kapcsolatrendszer, amely a vérségi kötelékeken kívül szerveződik, de rokoni jellegű kötelezettségeket – erkölcsi és anyagi – követel meg a komasági hálózat tagjaitól. A komák kiválasztásának legfontosabb motívumaként a barátságot jelölték meg interjúalanyaink. Ez az emocionális szempont azonban tapasztalataink szerint túlátlánosított, azaz csupán formális jelentőséggel bír (lásd ifjúkoma választás). A barátság ugyanis mindenekelőtt a viszonthívas kötelezettsége alapján tradicionálissá vált, a családok közötti kapcsolatokat jelenti. A viszonthívási kötelezettség biztosítja a családok közötti jó kapcsolat gene-rációról generációra történő újratermelődését, s nem utolsósorban a generációközi szolidaritás és jövedelemátcsoportosítás folyamatosságát. A legstabilabb és legtartósabb komasági kapcsolatokat tehát kutatási tapasztalataink szerint a viszonthívási kötelezettségek teljesítése eredményezi. Ebben az esetben a barátság, mint explicit motívum csak következménye a tradicionális családközi integrációnak, és a választás nem individuális, hanem közösségi kényszer jellegű.

A családok közötti barátság, mint komaválasztási motívum, az esetek egy részénél feltételezhetően közös genealógiai eredetre vezethető vissza. Ez ma már csak a családnév és a települési származás azonossága alapján bizonyítható. Ezt a hipotézisünket csak részben tudjuk bizonyítani. A névrokon családoknak (amelyek a komasági adatfelvételnél 5-10 %-os gyakorisággal fordultak elő) csak egy töredékénél sikerült a mélyinterjúk során megtalálni a közös familiáris gyökereket.³⁷ A “barátság”, mint általános komaválasztási motívum alapulhat még szomszédsági és munkahelyi kapcsolatokon is.

A protestáns, zömmel református őrségi falvakban a komák rokoni körből történő választása meglehetősen ritka. Az előfordulási gyakoriság (természetesen itt nem számolunk a protestáns-katolikus vegyes

³⁷ Itt megjegyeznénk, hogy az adatközlőknél a visszaemlékezés időben kb. 100 évre, a rokoni kapcsolatokat illetően a dédszülőkre, az oldalági rokonság viszonylatában pedig maximum az unokatestvérek azonosítására terjed ki. E hipotézisünk igazolására további levéltári, anyakönyvi kutatásokra lenne szükség.

házasságokkal) 5 % alatt maradt, és ezekben az esetekben sem találtunk közvetlen hozzátartozót (pl. testvért), hanem csupán az első vagy a második unokatestvéri körből történő választást. Ez a jelenség újabb keletű, a népi, vallási tradíciók gyengülésével magyarázható.

Interjúink készítése során sok helyen rögzítettük a „slágerkoma” terminust. „Slágerkomává a jó énekes, jó táncos, jó mulatós”³⁸ egyedül élő férfi, vénlegény, ritkább esetben fiatalember is válhatott. A slágerkomák feltűnően sok, harmincat is meghaladó (a csúcs 37 volt) komasági kapcsolattal rendelkeztek, ami az átlagos gyakoriságnak több mint kétszerese. Azon kívül, hogy gyermektelenségük okán a viszonthívástól nem kellett tartani (ez látszólag tehát gazdaságossági kalkuláció), népszerűségükre még a jó közösségi szereplés sem látszik kellően meggyőző bizonyítéknak. További kérdéseinkre a slágerkomaság esetében nem kaptunk többet kitérő válasznál vagy hallgatásnál. Egy több mint fél évszázados helyi statisztika szerint³⁹ a 25 és 60 év közötti férfi korosztálynál a nőtlenség 9 %-ban fordult elő. Ez az arány lényegesen ma sem változott. Hipotézisünk szerint a falu társadalma tolerálja ugyan a másságot (ami esetünkben a házassági köteléken kívül élest és a családi kontinuitás megszakadását jelenti), de az individuális lét szabadságát és „örömeit” egy „kvázi-adóval” kell megfizetni, a sok-sok keresztgyermek megajándékozásával.

A komaválasztás fontos motívuma még a falusi társadalom által elismert tekintély, a presztízs. Interjúalanyaink többsége ezt nem tartotta fontos szempontnak, de néhány „gazdagparaszti” származású megkérdezett igazolta feltételezéseinket. Miszerint a komaválasztásnál bizonyos felfelé mobilitási törekvés is fontos szerepet játszik. A komaság tehát nem csupán individuális-érzelmi és családközi-tradicionális kapcsolatokat intézményesít, hanem megteremti a különböző réteghelyzetű családok közötti kommu-nikáció lehetőségét is. A foglalkozási (és az 1945 előtti birtokmegoszlási) adataink alapján állíthatjuk, hogy szinte minden családnál előfordult egy-egy módosabb, magasabb státuszú és presztízsű koma felkérése. Tipikusnak természetesen az azonos rétegből történő komaválasztás mondható. Ha túl nagy volt a társadalmi távolság a komák között, akkor a viszonthívási kötelezettség elmaradását a gazdagabb koma részéről természetesnek és elfogadhatónak tekintették, ellenben a komasági felkérés visszautasítása még nincstelen cigány családok felkérése esetén is tabu volt, ma is az. A módosabb családokból kikerült adatközlők szerint a

³⁸ Zs. Gy.-né adatközlő, Magyarzombatfa.

³⁹ GAYER Gyula, *Görbeháza – egy elhagyott falu életrajza*, Szombathely, 1938.

komasági felkérés a falusi szegények részéről is feltétlen megtiszteltetésnek számított, amellyel elismerték a vagyonosabb családok tekintélyét.⁴⁰

A keresztszülő minden húsvétkor ajándékot ad keresztyermekének (ez régen csak jelképes ajándék pl. perec, vagy tojás), melynek 1992-ben az értéke: 500-1000 Ft. között volt. Az általános iskola befejeztekor ún. végkielégítést, *kitöltést* adnak. Más őrségi és zalai falvakban előfordult, hogy ez az ajándékozás a középiskola végéig vagy a lakodalomig, sőt tovább is tartott. Kutatásunk legfontosabb célkitűzése az volt, hogy igazoljuk a komasági hagyományok által szabályozott szimbolikus és anyagi cserekapcsolatok rendszerének továbbélését az általunk vizsgált őrségi falvakban. Már az adatgyűjtéseink kezdetén világossá vált, hogy a két adományozási formánál, a szimbolikus és az anyagi javak “cseregaz-daságában” az idők folyamán jelentős arányeltolódás következett be. A hagyományos perecet, piros tojást, cseréppoharat a ’60-as évektől felváltotta a fogyasztási javak (pl. ruhanemű) ajándékozása. A ’80-as évektől egyre elterjedtebb lett a pénzajándék. Ma már elsősorban nem a komasági kapcsolat jelképes reprezentálása a cél, hanem a társadalmi státuszé. Presztízsértékű az egyre nagyobb pénzösszegek, a divatcikkék és az elektrotechnikai újdonságok ajándékozása húsvétként. Az ajándékozás ilyen nagyfokú materializálódásában szerepet játszottak a tömegkommunikációs médiák (az egyik legfontosabb értékorientációs ágens a TV), amelyek “nyugati” kulturális mintákat közvetítettek, közvetítenek a falusiak számára, ezzel átalakítva a fogyasztási szokásaikat is. Ezen változásokkal függ össze, hogy ennek az ajándékozási rendszernek egyre jobban nőtt a kölcsönösen számon tartott jellege és a szimmetrikus adományozási struktúra dinamikája. Rendszerint illik az adományt a vagyoni helyzettől többé-kevésbé függetlenül azonos mértékben viszonzni.

A szimmetrikus kapcsolatrendszer fennállásának és mértékének empirikus bizonyossága a viszonthívások száma. A viszonthívás hagyomány által szentesített kötelezettség, amely az anyagi és szimbolikus cserekapcsolatok szociostrukturális feltételét teremti meg. A szimmetrikus struktúrák érvényességét a viszonthívások számával mutattuk ki. Átlagosan 76,5 %-ban érvényesült az, hogy a komák visszahívták keresztyermekük szüleit. Ez az adat egyértelműen igazolja a szimmetrikus kapcsolatok dominanciáját. A meghívott keresztszülők átlagosan 23,5 %-a valamilyen

⁴⁰ Kutatásaink során a komák között találkoztunk Rákosi Mátyás nevével, aki az ötvenes években még ezen a tájon is vállalt keresztszülőiséget. Bár erre ma már nem voltak túlságosan büszkék a megkérdezettek. A Rákosi-adminisztráció teljesítményét dicséri, hogy a húsvéti üdvözlőlapok rendszerint megérkeztek. A viszonság persze itt nem érvényesült.

okból nem teljesítette a viszonyosságból reá háruló kötelezettséget, tehát nem lett részese a kapcsolatrendszernek.

Ilyen okok voltak egyrészt a biológiaiak, pl. a meddőség, de ide tartoznak az olyan esetek is, amikor idős házaspárt kérnek fel, akiknél már nincsen lehetőség arra, hogy viszonyozzák a meghívást. Ebbe a csoportba sorolhatóak azok is, akik a felkérés után nem kötnek házasságot, tehát hajadonok, illetve nőtlenek maradnak. Egyes esetekben viszont éppen őket hívták a legtöbb helyre.⁴¹ Ide sorolható a társadalmi státusból fakadó különbségeken nyugvó mulasztás is.⁴² Ide tartoznak az olyan esetek is, amikor a koma elköltözik a faluból. Talán érdekesebb egy község helyett tájegységi falucsoportról beszélni, mivel ezek a cseremechanizmusok több falut kapcsolnak össze.

Az interperszonális integráció (hipotetikusán a genealógiai kapcsolatok elvén alapulva) kölcsönösségi rendszer-textúráként fogja át e vidék lakosságát. Az őrségi falvak társadalmának szociológiai-antropológiai⁴³ specifikumát az általunk vizsgált komasági rendszer, illetve a benne működő szimmetrikus struktúrák adják. Az erről a vidékről elköltöző kiszakad ebből a szociokulturális rendszerből, megtörve a viszonyosság elvét, gyengítve a hagyományos integrációs formákat.

A viszonthívás elmaradásának társadalmi-gazdasági okai közé tartozik a család esetleges elszegényedése. Ez, mint láttuk, csak napjainkban okoz problémát, mikor is a komaság szimbolikus jelentőségét felülmúlja a materiális ajándékozás, és ennek költségei erősen megterhelhetik a családok pénzgazdálkodását. A paszita régen is, ma is méreteiben és költségeiben egy lakodalomhoz hasonlatos multság. Nyilvánvaló, hogy egy anyagi nehézségekkel küzdő család kénytelen lemondani erről az eseményről, melyen meg kellene vendéglennie az összes komáját és közvetlen rokonát. S ezáltal a visszahívás is elmarad, lévén komát nem lehet paszita nélkül meghívni. A társadalmi okok közé sorolhatóak még a kritikus történelmi körülmények is. Ilyenből sajnos századunkban nem volt hiány, sőt a legválságosabb évek, a sztálinizmus évei, melyek alatt az országban általánosan érvényesített parasztellenességen túl a jugoszláv határ közelségéből adódó retorziókat is elszenvetde e vidék. A környező falvakból rengeteg embert kitelepítettek, sokan sohasem tértek vissza. Bár teljes adatbázis nincs a birtokunkban, mégis

⁴¹ Lásd értelmezési kísérletünket a slágerkomaság kapcsán, és a 16., 17. lábjegyzetet.

⁴² Lásd a cigányság kapcsán a 10. lábjegyzetet.

⁴³ Vess össze: Clifford GEERTZ, *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég Kiadó, 1994., illetve BORSÁNYI László, *A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában*, Budapest, 1988. (Különlenyomat az Ethnographia 1988. évi 1. számából)

a töredékes adatokból nyilvánvaló, hogy ez a korszak a komasági rendszer, illetve az ehhez fűződő szokások gyakorlásának mélypontja volt.

Az életszínvonal emelkedéséről csak a hatvanas évektől beszélhetünk. A máig is fennmaradt szimmetrikus társadalmi kapcsolatoknak egyetlen “potenciális ellensége” van, az elvándorlás.⁴⁴ Még az ajándékozás túlzott elanyagiasodása sem jelent olyan veszélyt, mint a területi mobilitás. Sőt, talán a jelentős mértékű ajándékozás révén felhalmozódó pénztöke anyagi motívumot is jelenthet az őrségi fiatalok városba költözésének.

BEFEJEZÉS HELYETT: KOMASÁG A XXI. SZÁZADBAN?

A komasági kapcsolatok jellegét illetően az ajándékozáson, a megszólítási terminológián és kötelmeken, a formális szerepkötelezettségeken (pl. a keresztgyermek nagy “életfordulóin” való részvétel, ami a paszitát, újabban az iskolai ballagást, a lakodalmat, a komák temetését, illetve az alkalmakhoz kapcsolódó rituális viselkedést foglalja magában) túl nem találtunk a mindennapi élet szervezése szempontjából is nagy jelentőséggel bíró komasági kötelezettségeket. Megkockáztathatjuk tehát azt a hipotézist, hogy a komaság formái és funkciói a történeti változások folytán elszegényedtek, és csupán ünnepnapj jellegűek. A kalákában történő mezőgazdasági idénymunkákat, a házépítést, vagy pl. a disznóölést manapság szűkebb-szélesebb családi és baráti körben szervezik és végzik.

A komaság a vizsgált őrségi községek társadalmában a szociális kapcsolatrendszer mennyiségi mutatói tekintetében lényegesen nem változott az elmúlt száz esztendőben. Az átlagos komasági “kötések” számszerű gyakorisága régen is, ma is 15-20 között van. Formáiban és a komasági kapcsolati hálózat tekintetében tehát tradicionalizmusról adhatunk számot, de valóság tartalmában, a megélt életminőség szempontjából napjainkban a komaság funkcióváltozásáról és funkcióvesztéséről beszélhetünk. A komaság ünnepnapokra redukálódott formáinak manapság már csak a családoknak egyre komolyabb anyagi áldozatot kívánó – és a fiatalok részéről éppen ezért egyre fölöslegesebbnek vélt – ajándékcsere ad értelmet. Az a hagyományos

⁴⁴ Terjedelmi korlátok miatt nem beszélünk a falusi munkanélküliség megjelenéséről, a demográfiai torzulásokról. Szintén nem említettük a területre történő bevándorlást az üdülő és lakáscélú migrációt. A beköltözők egy része népi-romantikus, illetve alternatív-posztmaterális un. életmódreformer elveket valló fiatal értelmiségi család, akik a falusi társadalomba progresszív módon integrálódnak.

szociokulturális kényszer, amely ezt az állapotot és viszonyrendszert konzerválja az egyes szereplők individuális szándékai ellenére is. A komaság visszautasítása ma is tabunak számít. A viszonthívási-vizsontajándékozási kötelezettség elmulasztása szintén. A fiatalok ellenkezését a hagyomány folytatására már családi körön belül szankcionalizálják, így az ügy nem kerül a falu nyilvánossága elé. Védekezésül a kiterjedt és nagy anyagi megterheléssel járó komasági kötelekkel szemben a fiatal és jómódú protestáns családoknál megjelent a közvetlen rokonok köréből történő keresztszülő-választás katolikusoknál jellemző módszere, illetve a törekvés arra, hogy a komaságot a legközvetlenebb baráti körre szűkítsék.

Arra az alapvető kérdésre, hogy a komaság miért maradt fenn napjainkig – noha sok tekintetben diszfunkcionálissá vált közösségi intézmény továbbéléséről van szó –, minden erőfeszítésünk ellenére sem tudunk racionális választ adni az eddig felsorolt érvanyagon kívül. A komasággal kapcsolatos szimbolikus formák mai jelentőségének kétségbevonására vagy igazolására sem módunk, sem okunk nincsen. Erre csak további elmélyült, hosszabb időtartamú és “puha” empirikus technikákkal pl. (“bennélő-résztevő megfigyelés”) végzett kutatómunka után vállalkozhatnánk.

Az alapkérdésre adandó választ kutatásunk tárgya már eleve strukturálja. A komaság jelenkori létezésére csak a szokásjog értelmébe és a hagyományok értékebe vetett kollektív “hit” szolgálhat magyarázatul.⁴⁵

Eredetileg megjelent: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. L. Fasc. 8. Szeged, 3-13.

⁴⁵ Itt szeretnénk megköszönni Csorba Józsefnek a budapesti BGGYTF szociológusának, a szombathelyi főiskolásoknak és a miskolci joghallgatóknak a kutatásban nyújtott segítségét. Írásunkat Erdélyi Ágnesnek és Örkény Antalnak ajánljuk tisztelettel.

(1999)

A finn kaale cigányok közösségi joga, a “vérbosszú” modell

A HAGYOMÁNYOK

A finn cigányok lényegesen különböznek a világ egyéb országaiban élő cigányoktól, mivel nem használják eredeti nyelvüket a mindennapi kommunikáció során. Anyanyelvük kapcsolódik ugyan az ősi nyelvhez, viszont a finn cigányokon kívül senki sem érti meg. Kulturális szempontból megállapítható, hogy egyes szokásokat tiszta, archaikus formájukban őriztek meg. Ez leginkább annak tudható be, hogy négy évszázadon át elszigetelten éltek a többi európai cigány közösségtől, továbbá a finn társadalmon belül is marginális pozíciót foglaltak el.⁴⁶ Ősi formájában őrizték meg például a higiénia általános szabályait, valamint a tisztasággal és a beszennyeződéssel kapcsolatos rituálék rendszerét. A finn cigányok társadalmának és kultúrájának autonómiája megnyilvánul hagyományos jogrendszerükben is, amelynek alapja a “vérbosszú” intézménye.

Ma már a legtöbb cigány városban él, s azok legtöbbje is a nagy déli városokba költözött. A hagyományos cigány kultúra nehezen tartható fenn városi körülmények között. A közösségeket megosztják a lakáskörülmények különbözőségei, és a helyi hatóságok “átgondolt” döntései.⁴⁷

⁴⁶ A ma Finnországban élő kb. hat-hétezer fős cigány közösségek elődei Angliából és Skóciából a XVI. század közepén vándoroltak be az országba, Svédországon keresztül. A világ többi cigány közösségtől való szeparálódás azt jelentette, hogy szóbeli tradícióik tekintetében minden korábbi kapcsolatot elvesztették. Abban az időben Finnország a svéd birodalom része volt. A rájuk vonatkozó korabeli jogszabályok a kíméletlen elűzésüket tűzték ki célul. Mikor Finnország 1809-ben az Orosz Birodalom nagyhercegsége lett, a különleges törvények célja az asszimilációjukra és ellenőrzésükre irányult a helyhez kötésük, tartós letelepítésük érdekében. Az állami szabályozás kevésbé volt hatékony, mert az ország gyéren lakott északi és nyugati területein éltek, ahol nehézségekkel járt a törvények kikényszerítése. A századforduló utáni szabályozások az asszimilációt tűzték zászlajukra, kevés sikerrel. A cigány életvitelre és kultúrára századunk hatvanas éveiben jelentős hatást gyakorolt a finn falusi népességre is egyaránt jellemző, városokba történő beáramlás. A politikai önszerveződés (Finn Cigányszövetség megalakulása, 1967), a diszkriminációjukat tiltó törvény (1970), a lakáshelyzetük javítását célzó törvény (1975), majd a cigány ügyekkel foglalkozó kormánybizottságok megalakítása szociális és kulturális jólétük előmozdítására összpontosított.

⁴⁷ A hatóságok jóléti és lakáspolitikája értelemszerűen befolyásolja az adott területen élő cigányok számarányát és szociális jellegét.

A legtöbb cigány tradíció és hagyomány a rokonság tagjai közötti szoros kapcsolaton alapszik. A cigány közösségekben a hatalomgyakorlás két alappillére az életkor és a nem, illetve az, hogy az öregeket és a férfiakat tisztelet övezi. Az urbanizációs folyamatok hatására megbomlik a természetes struktúra, és ez óriási befolyást gyakorol a közösségi kontrollra. Súlyos “kultúravesztés” is bekövetkezett, megjelent az alkoholizmus, az erőszak és a bűnözés, a drogfüggőség. Pozitívumnak tudható be, hogy egyre több cigány végez főiskolai vagy egyetemi tanulmányokat, de ezt is inkább negatív tényezőként értékeli a hagyományokhoz ragaszkodó cigány véleményformáló elit.

A KÖZÖSSÉGI SZERVEZŐDÉS

A finn cigány közösségek társadalmi szerveződése a világ különféle cigány közösségeiben is tapasztalható szokások elegye. Fontos eltérés viszont, hogy náluk hiányzik a jelentősebb ügyekben határozó központi döntéshozó szerv. Még a hozzájuk, legalábbis térben legközelebb élő svéd “tattare” cigányok is rendelkeznek általános igazságszolgáltató szervvel, “kris”-szel.⁴⁸ A ma élő finn cigányok közül senki sem emlékszik arra, hogy valaha is működött volna a “kris”, és ezt írásos dokumentumok sem támasztják alá. Ezen intézmény hiánya valószínűleg annak tudható be, hogy a különböző törzsi háttérrel rendelkező és különböző időben bevándorló cigány közösségek nem tudtak megegyezni egy ilyen szerv létrehozásáról, így az igazságszolgáltatási hatalmat maguk a nagycsaládok gyakorolták, amelyek relatív autonómiával rendelkeztek. A kultúráját őrző finn cigány közösség a hagyományok tekintetében egyező “politikát” képviselő nagycsaládokra tagolódik ma is, és a nagycsaládok megőrizték egymás közötti “egyenlő-ségüket”. A hagyományos földrajzi terület egységeket – ahol a cigányoknak az ott élő nem cigány közösségekkel való kereskedésből kellett megélniük – a cigányok nem az állam által megállapított határokkal megegyezően osztották fel egymás között. Az informális területfelosztás megszegése esetenként összetűzésekkel is párosult. Gazdasági megélhetési tevékenységét az egyes nagycsaládoknak önállóan, más család közreműködése nélkül kellett intézniük. A kereskedés és az egyéb gazdasági tevékenység csak cigányok és nem cigányok között volt elfogadott, az egyes cigány csoportok egymás között nem üzletelhettek. Ennek az a

⁴⁸ Elnevezésük a svéd svart Tattare “fekete tatárok” kifejezés átvételéből született.

magyarázata, hogy a kereskedés egyenlőtlen kapcsolatot jelent az eladó és a vevő között, mivel az előbbi kizsákmányolja az utóbbit azzal, hogy haszonra tesz szert. A cigány „illemkódex” előírta azt a gazdagabbak számára, hogy segítsék a szegényebeket, ami azt jelentette, hogy a közösségben hatásosan működött a vagyonkiegyenlítés rendszere. Egyetlen csoport sem terjeszthette ki hatalmát a szegényekre azáltal, hogy előnyösebb anyagi helyzetben volt. A cigányok hitelt sem nyújtottak egymásnak. Ha bármiféle csere történt két csoport között, azt nem viszonzandó ajándéknak tekintették. A hitelező – adós viszony egyenlőtlen, ezért elfogadhatatlan számukra. Hasonlóképpen tiltják a hagyományok, hogy a cigányok egymás alkalmazottjaként dolgozzanak, mivel ez is egyenlőtlen kapcsolatot jelentene. Ha a cigányok együtt dolgoznak, akkor mindig egyenlő partnerként teszik azt. A cigányok társadalmi szervezetének és a legfontosabb kulturális aspektusainak a megértéséhez elengedhetetlen a közösségben működő kollektivitás értelmezése, különösen nagycsaládon belül. Az egyén helye ebben a közösségben csak annyiban jelentős, amennyiben a csoport tagjaként, pozíciójához képest cselekszik. A társadalmi státusz előre meghatározott, a „ranglétra” csúcsán a férfiak és az öregek állnak.

A csoportközi vitákban, konfliktusokban nincs sem formális, sem a szervezetséget részben megjelenítő közvetítő, tárgyaló, arbitrátori vagy ítélkező testület. A csoportok közötti társadalmi kontrollt a szóbeszéd és a pletykák⁴⁹ képezik általában azzal, hogy közvetlenül ütköztetik az ellenérdekelte felek álláspontjait.

A “VÉRBOSZÚ” MODELL

A legsúlyosabb csoportközi konfliktusok “vérboszút” kívánnak. Ilyenek a szándékos vagy gondatlan emberölés, illetve az életveszélyt okozó súlyos testi sértés. Mivel kevés az esély arra, hogy a vitákat rendes, tárgyalásos módszerrel simítsák el, a csoportközi konfliktusok feloldásának leghatékonyabb módja a fizikai erőszak marad. Számos eset támasztja alá, hogy eléggé széles körben az erőszakhoz folyamodnak. Az esetek többségében a küzdelem magában az összecsapás természetében rejlik. A harc jellegétől, az alkalmazható fegyverektől és a küzdelem fajtájától függően többféle szabály által befolyásolva (a szabályok arra vonatkoztak, hogy megelőzzék a súlyos

⁴⁹ A pletykák “természetrájából” ismerjük, hogy a pletykáknak általában az egész közösség érdeklődésére számot kell tartaniuk, ill. többféle értelmezésre kell lehetőséget kínálni.

sérüléseket), az összecsapások gyakran végződnek tragédiával. Ha valaki életét veszti a harcban, a felek közötti magántermészetű vitából közösségi ügy lesz, melynek részeseivé válnak a nagycsalád tagjai, és vérbosszút esküdnek az ellenséges csoport ellen.

A “VÉRBOSSZÚ” MINT A JOG ESZKÖZE

A “vérbosszú” mint a finn cigányok közötti társadalmi kontroll belső és végső eszköze, igazságszolgáltatási rendszerük fő intézménye, az állami igazságszolgáltatási rendszer alternatíváját képezi. A cigányok szempontjából nézve államot képeznek az államban, ahol ideális esetben maguk kezelik problémáikat, a finn államigazgatási rendszer megkerülésével. Ez még a súlyosabb emberölési ügyekben is így működik, bár a gyakorlatban ezekről az esetekről a finn hatóságok is tudomást szereznek, és a finn törvények szerint járnak el az elkövetőkkel szemben.⁵⁰

A “vérbosszút” alkalmazó igazságszolgáltatás csak a cigány társadalmon belül gyakorolható, nem érvényesíthető olyan ügyekben, ahol nem cigány finnek, illetve ahol a cigányok nem cigány házastársai az érintettek. A vegyes házasságból született gyermekekre azonban alkalmazható ez az eljárás. A cigányok szerint az állami hatóságok eljárása irreleváns, és egyetlen olyan állami intézkedés sincs, mely helyettesíthetné a vérbosszú intézményét.⁵¹ A finn bíróságok ítéletei csak enyhe, vagy egyáltalán semmilyen megbélyegzéssel nem bírnak a cigány közösség tagjainak szemében. Ez a szemléletmód még jobban elősegíti a cigány igazságszolgáltatási intézmények autonómiáját.

A bosszút úgy definiálhatnánk, hogy egymással közeli kapcsolatban álló csoportok közötti ellenségeskedésen alapuló viszony, melyben mindkét fél

⁵⁰ A cigányok “vérbosszú” fennforgása esetén gyakran “segítségül” hívják az állami hatóságokat, hogy megvédjék azokat, akik potenciális célpontjai lehetnek a bosszúnak, és ezzel egérutat nyerhessenek. A börtönben a felügyelők megpróbálják elszeparálni a vérbosszúban érintett feleket, ha egyáltalán tudomással bírnak az esetről, mivel attól tartanak, hogy ha egymás közelébe kerülnének, bekövetkezne a bosszúállás.

⁵¹ Grönfors finn kutatót többször felkérték emberöléssel vádolt cigányok védőügyvédjei szakértőként való közreműködésre a bírósági tárgyalásokon. Mindig visszautasította a felkéréseket. Azzal érvelt, hogy a szociológus vagy az antropológus nem illetékes elméleti megállapításokat konkrét ügyekre alkalmazni. Úgy vélte, hogy a bíróság nagy valószínűséggel előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésnek minősítené az esetet, ha ő bemutatná a vérbosszú természetét és kulturális beágyazottságát. Ha a bíróság logikusan jár el, ez az egyetlen lehetőség, mivel nem veheti figyelembe a kulturális különbözőségekből adódó sajátosságokat, különösen nem az eset hivatalos részében.

erőszak alkalmazását helyezi kilátásba. A “vérbosszú” feltétele, hogy egyes csoportok ugyanazon nagycsalád tagjai, “vértestvérek” legyenek. A bosszú egy függő helyzet, kölcsönös ellenségeskedés, mely magában hordozza az eldurvulás lehetőségét. A csoporton belüli súlyos testi sértés vagy az emberölés már elegendő az ilyen légkör létrehozásához. Az ellenségeskedés evidensnek tűnik a felek közötti problémás kapcsolatokban, viszont a vérbosszú nem mindig következik be. A “vérbosszú” jellegéből erőszakos gyilkosságok következnek.

A cigányok körében a bosszú mindkét fél által elfogadott konvenciókon alapul, és azon a tényen, hogy a bűncselekményt az egész közösség, és nem csak az egyén ellen követték el. Azokban a társadalmakban, ahol él a vérbosszú intézménye, kitűnik, hogy csak olyan emberek között alkalmazzák, akik között kölcsönös kapcsolat van, így azonos igazság-szolgáltatási rendszerhez tartoznak a jog személyi hatálya tekintetében. A “vérbosszú” a belső viták kezelésének nagyon drasztikus módja, erőszakhoz folyamodnak súlyos jogsértések esetén, ahol a felek kölcsönös függésben vannak egymástól az azonos közösséghez tartozás ténye miatt. A kegyetlen szankciókat nem kell alkalmazni olyanokkal szemben, akik nem állnak szoros kapcsolatban a közösséggel, illetve akiken közvetlenül nem múlik a közösség fennmaradása.

A finn cigány közösségben a “vérbosszú” megindítása súlyos testi sértés és emberölés esetén a nagycsalád döntésén múlik. Kívülállók nem működhetnek közre a bosszúban. A bosszút bármelyik családtagon végre lehet hajtani. A gyakorlatban azonban ritkán vesznek revánsot a távolabbi hozzátartozókon, a nőkön, a gyerekeken és az öregeken. A bosszút bármelyik családtag végrehajthatja. A gyakorlatban azonban egyéb kvalitá-sokkal is rendelkeznie kell a kiválasztott személynek.

Míg a párbaj a viták eldöntésének stilizált eszköze, ugyanez nem mondható el a “vérbosszúról”. Elvileg minden megengedett a bosszú esetén. Más kultúrák szintén alkalmazzák a “vérbosszút”, de a cigányoknál a sikeres kimenetelű reváns nem tesz pontot a dolog végére, hanem a szerepek megcserélődnek, és minden kezdődik előlről.

A finn cigány közösségben nem lehetséges a vérbosszúnak tárgyalásokkal, egyezkedésekkel vagy kártérítéssel történő kiváltása. Az a tény, hogy a vérbosszú során minden eszköz megengedett, arra utal, hogy a bosszú olyan törvényen felüli lehetőség, mely leginkább a társadalmi rend megbomlását, mintsem a társadalmi rendet szimbolizálja. Félrevezető lehet, ha így tekintünk a “vérbosszúra”. Amellett, hogy minden eszköz megengedett, létezik egy ezzel szemben álló szabályozó erő, az “elkerülő

magatartás”. Ha a teljes sértett csoport ősi szokás szerint azonnali bosszút helyezett kilátásba, egyúttal tartózkodó magatartást is kifejtett azáltal, hogy a másik csoportot, illetve annak tagjait elkerülte. Hasonlóképpen a vérbosszú célpontját képező másik csoport is elkerülte a sértetteket.

Az ellenségeskedés inentől kezdve rossz hírek keltését és közvetett cselekmények végrehajtását jelentette, de a két csoport továbbra is egymás ellensége maradt.⁵² A helyzet mindaddig így maradt, amíg az ellenségeskedő felek leszármazottainak emlékezetében élt a történet, és annak szereplői, illetve a két csoport fenntartotta ellenséges viszonyát.

A vérbosszú megvalósítása által a sértett csoport lehetőséget kapott annak nyilvános kifejezésére, hogy hajlandó megvédeni tagjait más csoportok támadásaival szemben, sőt a bosszúval erősítették a kollektivitás, a szolidaritás és a családhoz fűződő lojalitás eszméjét, valamint a rokonsági alapon álló autonómiát. Ez a vonása teszi a vérbosszút a rendezés eszközévé.

Mivel a finn cigányok nem rendelkeznek belső “politikai” szervvel vagy intézménnyel, a súlypont a rokonsági alapokon szerveződő csoportokon van. A nagycsalád azonkívül, hogy gazdasági, szociális és érzelmi biztonságot nyújt, a tagok fizikai védelmét is ellátja. Ennek fényében kell megvizsgálni a finn cigányok házasság nélküli együttélési formáját.

⁵² Érdekes azonosságot mutatnak az 1997-ben “Sátoraljaújhelyi cigányok kálváriája” néven elhíresült ügy történeti előzményei. Az eset arról szólt, hogy konkrétan meg nem nevezett, de könnyen beazonosítható cigány családokat az önkormányzat képviselő testülete egy határozatával “nem kívánatos” személyeknek nyilvánított, mert nem tudtak beilleszkedni a város életébe, illetve közbiztonságot veszélyeztető cselekményeket követtek el. Az ügy több szervet és fórumot bejárt az Alkotmánybíróságig bezáróan. Itt ezt most nem ezért említjük, hanem azért, mert az eset előzménye egy nagycsaládon belüli vérbosszú minden elemét tartalmazza, a halált okozó súlyos testi sértéstől az “elkerülő magatartásig”. Ezért költözött el a nagycsalád egyik része Sátoraljaújhelyre. A ki, kit, mikor, hogyan kérdések évtizedes múltira tekintettek vissza, amit sokszor már csak a “mater familias” tudott beazonosítani, a személyek rokonsági fokára és a tényekre nézve.

A “HÁZASSÁG” INTÉZMÉNYE

A szakirodalomban a különböző társadalmakban létező házasságot és annak különféle formáit univerzális jelenségeként tartják számon. Ennek az a tény sem mond ellent, hogy a finn cigányok körében hagyományos értelemben véve hiányzik ez az intézmény. Éppen ellenkezőleg, a finn cigányok szexuális és szerelmi életével, a nemzéssel, illetve az előbbiekhöz kapcsolódó fogalmakhoz fűződő megegyezések, tiltások és tabuk a házasság intézményének elismeréseként is értelmezhetők, ugyanakkor nem létezik ténylegesen. A finn cigányoknál a házasságnak a csoportközi kapcsolatok kialakításában játszott szerepe, a hűség és a hűtlenség kérdése, a nagycsaládra való “veszélyessége” akként értelmezhető, hogy elismerik a házasság intézményének létjogosultságát, viszont megvetik azt.

A “HÁZASTÁRS” STÁTUSZA

Mivel a házasság intézményét nem ismerik el hivatalosan, a nő és a férfi is a saját rokonságában marad. Nem volt még arra példa, hogy a finn cigány közösségbe a házasság révén fogadtak volna be valakit. Ez a házastárs életét igencsak megnehezítheti. Ha egy cigányasszony a férfi rokonságával élt, senkihez nem fordulhatott, ha bajban volt, például, ha a férje rosszul bánt vele. A férje házában általában ő volt az egyedüli nő, aki nem tartozott a rokonságba, ami azt jelentette, hogy még a család nőtagjai is ellenőrzést gyakorolhattak felette, és sokszor utasították is.

Az a férfi, aki a nő rokonságával élt, szintén ilyen kínos helyzetben találhatta magát. Ügyelnie kellett arra, hogyan viselkedik a feleségével, mert a család férfi tagjai bármiért felelősségre vonhatták, ha a nő támogatást kért tőlük. Ügyelnie kellett arra is, hogy jól kijöjjön a család férfi tagjaival, akik úgy tekinthettek rá, mint aki fenyegeti a család belső összetartását, és aki elcsábított egy női családtagot. Az látszik természetesnek, ha egy nő költözött be a férfi családjába. De az ellenkezője sem ritka.

“Vérbosszú” esetén a bosszú hatályát csak a valódi rokonság tagjaira terjesztették ki, úgy is nevezik őket, hogy vérokonok. Ez például azt jelentette, hogy ha egy férfi miatt kellett bosszút állni egy családon, a bosszú a vele együtt élő nő nem fenyegette. A “vérbosszú” fenyegetése ellenére ő továbbra is fenntarthatta az ellenséggel a kapcsolatot. Ugyanígy jártak el, ha a nő családja keveredett “vérbosszúba”. Ilyenkor az ott élő férfi, aki nem

tartozott a családhoz, sértetlen maradt. Ha esetleg az a két család került volna szembe egymással, ahonnan a nő, illetve a férfi származott, a finn cigány törvények megkövetelték, hogy a pár azonnal bontsa fel a kapcsolatát. A “vérbosszú” során tanúsított magatartás nem tette lehetővé többé, hogy ez a nő és férfi együtt éljenek, akárhogy is éreztek egymás iránt. Nem létezhetett semmilyen kapcsolat nő és férfi között, ha családjaik vérbosszúban álltak egymással.

A párok belső érzelmi viszonyait és társadalmi szerepüket, illetve a társadalom felé tanúsított magatartásukat általában koruk és nemük határozta meg. A nő tiszteletet érzett a férje iránt, és elismerte annak hatalmát. A férfi hatalma házastársa felett nem különbözött attól a hatalomtól, amit saját rokonságának nő tagjai felett gyakorolt. Ezen felül természetesen megillették a mindenki által elismert szexuális előjogok. Súlyos válság esetén lánytestvérei ráruházták a felelősséget. A pénzügyekért az asszony volt a felelős, csakúgy, mint a gyerek nevelésében és szükségletei kielégítésében. Ez majdnem kizárólag a nők feladata volt.

A “VÁLÁS”

Mivel nem volt jelentősége annak, ha valakik hivatalosan vagy nem hivatalosan házasok voltak, így a cigány közösségben a válás is valami olyan volt, ami nem számított különleges eseménynek, viszonylag gyakori volt, és nem jelentett lelki válságot. Az elvált asszonyt a közösség mindig visszafogadta, máskor még ők bátorították, hogy hagyja el az emberét, különösen, ha úgy érezték, hogy az az ember nem érdemli meg, vagy hogy rosszul bánik vele. Nem volt jelentősége annak, hogy végül mi vezetett a váláshoz, saját családja és otthona mindig visszavárta. Nem igazán jelentett akadályt párkapcsolat kialakításakor, ha az egyik fél már elvált volt. Mivel semmilyen együttélési forma nem hozott változást egy-egy ember közösségen belül elfoglalt státuszában, semmilyen korábbi kapcsolat nem bírt jelentőséggel. Annak sem volt jelentősége, hogy egy nő szűz-e még, mikor a férfi magának párt keresett. Nem rontotta tehát egy nő esélyeit egy új kapcsolat kialakításakor, ha már nem volt szűz.

Ahhoz, hogy megérthessük a finn cigány közösség szerkezetét és azt, hogy miért nem ismerik el a házasság intézményét, figyelembe kell vennünk azt, hogy a romák évszázadokon át megbélyegzettként éltek a finnek között. Nem kétséges, hogy a világon mindenhol ugyanez a helyzet. A cigányoknak el kellett szenvedniük, hogy kiközösítik őket, rettegésben tartják őket, és hogy gyűlölet vette őket körül történelmük legnagyobb részében. Mindezek miatt semmi okuk nem volt arra, hogy megbízzanak a külső társadalom intézményeiben. Csak a saját társadalmukban találhattak biztonságot. A közösség biztonságát csak belső szabályok és a belső hatalom megszervezése révén lehetett fenntartani.

Amiben a finn cigányok hasonlítanak a többi cigány közösséghez, az a tisztaságról alkotott elképzelések, és a rituálisan tiszta és tisztátalan dolgokra elkülönített világszemlélet azonosságában áll. Tiszta és tisztátalan, erkölcsös és erkölcstelen, szabad és tilos kettősége vehető észre mindenhol. Ha ezt megértjük, megérthetjük a cigány közösségek és normák rendszerét.

Azokat, akik megszegik a szabályokat a legtöbb cigány közösségben, különösen azoknál, akiknél létezik a “kris”⁵³ intézménye, tisztátalannak és szennyezettnek bélyegzik, gyakran csak egy meghatározott időre. A finn cigány közösségen belül a beszennyezés és a tisztátalanná válás megítélése a férfiak és az idősek hatáskörébe tartozik. De ez a hatalom csak a saját rokonságon belül érvényesül, minden csoport egyenrangú és független rendszert alkot. Mivel a hatalommal a család rendelkezik, nincs igazán szükség különleges ítéletekre, mint például azt kimondani, hogy valaki mennyi időre válik “marimé”-vé. Bűnt a család normáinak megszegésével lehet elkövetni, ezért “magánügynek” számít, és minden család a maga módján kezeli, úgy, ahogy a legjobbnak látja. Amit a családon belül bírálnak el, elméletileg a szabad és a tilos alapvető szabályainak a megszegésével kapcsolatos. Ha egy olyan ügyről van szó, amelyben másik családhoz tartozó fél is érintett, a másik családot erről értesíteni kell, és a büntetést annak a családnak kell kiállnia, aki a bűnt és ezzel a szégyent erre a családra hozta.

Attól függ a hatékonysága a családi közösségeknek a cigány közösségen belül, hogy más családok mennyire tisztelik őket. Például ha egy bűn elkövetése szégyent hoz a családra, az csorbítani fogja a család jó hírnevét. A családok közötti viszonyrendszer nagy jelentőséggel bír a finn cigány

⁵³ Lásd Weyrauch és Bell tanulmányát (342-360). Itt van szó a tisztátalanság feltételeiről, “marimé”-ről és a “kris” működéséről.

közösségek esetében. A családok egyes tagjai jól tudják, hogy családjuk jó hírnevét kell fenntartaniuk. Az egyetlen járható út, ha követik a tisztaság szabályait, amelyek magukba foglalják a hatalommal rendelkezők felé tanúsítandó magatartási szabályokat. A hatalommal pedig a csoport férfi és öreg tagjai rendelkeznek.

A bűnök elbírálásnak másik szintje főleg a korábbi időkben létezett, mikor még hagyományos foglalkozásokat űztek,⁵⁴ ekkor a bíraskodást a különböző családok férfi tagjai végezték. Maguk a vitában álló felek jelentek itt meg, és még ezt is inkább elintézték maguk közt, mintsem, hogy nyilvánosságra hozzák. A család jó hírnevét is érintette a vita kimenetele, nem csak az elítélt bűnösét. Olyan ügyek voltak ezek, mint például a gazdasági előjogok, asszonyok miatti viták, a család hírnevének vagy egy ember férfiasságának, alaptalan beszennyezése. Ha egy férfit párbajra hívtak ki, nem tett jót a hírnevének, ha nem fogadta el a kihívást. Ha mégis így történt, “átkozottnak” mondták volna ki, és ez az egész családja számára szégyent hozott volna. Fegyveres harcban csak olyan fegyver használatát engedélyezték, mely nem volt alkalmas közvetlenül az élet kioltására.⁵⁵ Mind a harcot, mind a sebesültek ellátását szabályozták. A győztes volt hivatott gondoskodni arról, hogy a vesztes sebeit ellássák, és hogy egyáltalán vigyázzanak rá, nehogy belehaljon sebesüléseibe. Nem az volt a cél, hogy megöljék az ellenfelet, hanem, hogy megnyerjék a viadalt. A győzelemmel helyreállt a fél becsülete. Hogy ez így történhessen, becsületesen kellett harcolni, és a becsületes harcban senki sem veszthette életét. A vesztesnek, ha jól harcolt, nem szenvedett a becsülete csorbát. Elvesztette a vitát, de ennek nem volt hatása az ő későbbi megítélésére. Azt is megkövetelték, hogy viselkedjen jó vesztes módjára. Ha megsebesült, alá kellett vetnie magát a győztes fél és családjának a gondoskodásának. El kellett ismernie továbbá, hogy a vitának örökre vége.

⁵⁴ A legtöbbre ezek közül a lókereskedőket nézték. Ezenkívül voltak állatgyógyítók, üstfoltozók, készélzők és mások is. A nőknél a legnagyobb tekintéllyel a jósnők bírtak, voltak még kézimunkákat vagy más kisebb portékákat árulók. Ezek máig is továbbélnek, így a férfiak között a ló betanítása, felkészítése az eladásra, autókereskedés (erre úgy tekintenek, mint a lókereskedés továbbélésére), pl. órák és más műszaki cikkek árusítása és kiskereskedése. Jövendőmondás és kézimunka árulás a nők részéről. Felmérések szerint ma a legtöbb finn cigány fő jövedelmét az államtól, mint jóléti államtól és az önkormányzatoktól kapott támogatás képezi.

⁵⁵ Nem lehetett tehát szó lőfegyver használatáról. Leggyakrabban kést használtak, aminek ügyes forgatásával vágásokat lehetett a másikon ejteni. Jobb volt, mintha láncokkal, botokkal vagy nyilakkal okoztak volna halálos sérülést.

A finn cigányok által folytatott – nem biztos, hogy mindig megoldást hozó – “vérbosszú” a legsúlyosabb támadás, ami létezhet a cigány társadalomban. Megölnék vagy súlyosan megsebesítenek embereket. Csak magát a halált vagy a súlyos testi sértést tekintik olyan ügynek, amelynek ténye az egész közösséget érinti. Nem a béketeremtés a “vérbosszú” célja, mint más, “vérbosszút” ismerő társadalmakban, hanem sokkal inkább a család hatalmának és erejének fitogtatása. Megpróbálják a közösség tudomására hozni, hogy bár a családot veszteség érte, de még mindig meg tudja védeni a tagjait. A vérbosszú a családok becsületét vagy annak sérelmét is hozhatja. Ha hajlamosak részt venni a “vérbosszúban”, az alátámasztja jó hírnevüket, de ha távol tartják magukat tőle gyávaaságból, az rontja jó hírnevüket, és később is gyengének fogják őket tekinteni. A “vérbosszú” családok közt zajlik, csak a tisztán vérokönöket érinti.

Mivel a finn cigányok közt a sok halálos áldozattal járó “vérbosszú” igazán komoly dolognak számít, csak úgy van esély az életben maradásra, ha maximálisan betartják a család tagjai a szabályokat.

Itt van tehát a lehetséges magyarázata annak, hogy miért nem létezik a házasság intézménye. A finn cigány közösségben olyan nagy súly nehezedik a családi alapú közösségekre, hogy azok nem engedhetik meg maguknak, hogy különféle hatalmi viszonyok egymással konkuráljanak, illetve versengjenek. Ha egy párkapcsolatba befogadott partner másik rokoni családból származik, és onnan el kell jönnie, fennáll annak a veszélye, hogy a két család normarendszere eltérő követelményeket állít fel, és ezért konfliktusba keveredhet a két család. Ha nem keletkezik új státusz a családon belül egy ilyen kapcsolat révén, ezzel mintegy kinyilvánítják, hogy mindenkit a saját családjá által felállított szabályok köteleznek. Azzal, hogy nem adnak helyet a házasságnak vagy más élettársi kapcsolatnak, amely később házassághoz vezethetne, az engedelmisség kereteit és szabályait mindenki pontosan fogja ismerni.⁵⁶

Más kulturális lehetőségek is rendelkezésre állhattak volna, hogy megoldják ezt a tisztán rokonsági alapú fennhatósági kérdést. Ahelyett, hogy a

⁵⁶ Az egyik figyelemre méltó kivétel az élettársi kapcsolatból született gyermek státusza. A két vonalú társadalomban a gyerek mindkét családban státuszt fog szerezni, mind az apa, mind az anya rokonságába bele fog tartozni. Ha a szülők a vérbosszúban ellentétes oldalakra kerülnének, a gyerek helyzete kétséges lenne, hiszen ő akkor mindkét ellenséges fél oldalán ott állna. Ezért nem terjed ki rájuk a vérbosszú hatálya, hiszen ők egyszerre a barátai is és az ellenségei is ugyanannak az embernek. Ha a gyerek felnőtt, választhat, hogy melyik fél szabályait ismeri el, és továbbra is igyekeznek elkerülni a konfliktust mindkét féllal.

házastársakat exogámnak⁵⁷ mondták volna ki, a családi alapú tiszteletet akkor is elérhették volna, ha endogám házasságot engedélyeznek, egy olyan helyzetet létrehozva, ahol a házastársak, még ha távoli rokonságban állnak is, az sem vezetne hatalmi konfliktusokhoz. Ezek után nem meglepő, hogy néhány cigány csoport elfogadja, és teljes értékűnek tartja az endogám házasságot. A finn cigányok közt azonban az exogám házasság szabályai a legelterjedtebbek, és mivel nincs olyan hatóság, amely az igazán komoly vitákat képes lenne megoldani, a házasság intézményének a hiányát a családi kötelekeken alapuló hatalommal magyarázhatjuk.

IRODALOM

T. ACTON – S. CAFFREY – G. MUNDY, *Theorizing Gypsy Law*, The American Journal of Comparative Law, 45 (1997/2) 237-251.

Ácsi! Ríportkötet, szerk. FUHRMANN I., Budapest, Osiris Kiadó – Másság Alapítvány, 1988.

ERDŐS K., *Cigány – Törvénytörők (Romani – Kris)*, Néprajzi Közlemények. 4 (1959/1-2), 203-219.

Fehér Füzet, szerk. FUHRMANN I., Budapest, NEKI, Másság Alapítvány, 1995-1998.

A. FRASER, *A cigányok*, ford. Béndek P. – Vereckei A. – Zalotay M., Budapest, Osiris Kiadó, 1996.

M. GRÖNFORS, *Blood Feuding among Finnish Gypsies*, Tutkimuksia, Research Reports, Department of Sociology of Helsinki, 1997.

M. GRÖNFORS, *Institutional Non-Marriage in the Finnish Roma Community and Its Relationship to Rom Traditional Law*, The American Journal of Comparative Law, 45 (1997/2), 305-329.

⁵⁷ Olyan kulturális házassági szabály, mely feltételezi, hogy a pároknak különböző csoportból kell származniuk. Esetünkben még az megengedett, hogy különböző klánokból jöjjenek.

R. LEE, *The Rom-Vlach Gypsies and the Kris-Romani*, The American Journal of Comparative Law, 45 (1997/2), 345-393.

PRÓNAI Cs., *Cigánykutatás és kulturális antropológia*, Budapest – Kaposvár, ELTE, 1995.

TAUBER I., *Kulturális és értékrendbeli konfliktusok*, szerk. GÖNCZÖL K. – KORINEK L. – LÉVAI M., Kriminológiai ismeretek. Bűnözés. Bűnözéskontroll, Budapest, Corvina, 1996, 303-304.

W. O. WEYRAUCH – M. A. BELL, *Autonomous Lawmaking: The Case of the »Gypsies«*, The Yale Law Journal, 103 (1993/2), 323-401.

Eredetileg megjelent: Belügyi Szemle, 47 (1999/7-8), 134-144.

(1999)

A romákkal szembeni diszkrimináció Magyarországon

A tanulmány keretében két nagy kérdést járunk körül, amely korántsem meríti ki a romákkal szembeni diszkrimináció lehetséges formáit. A két fontos kérdés – a rendőrséggel kapcsolatos ügyek és a kártalanítási eljárások – mellett azonban a tanulmány első részében megemlítjük azokat a területeket is, amelyek a romákkal szembeni diszkriminatív jogsértések között ugyanolyan számottevőek.

Ez a tanulmány nem születhetett volna meg, ha nem dolgozhattam volna lassan öt éve az alapítványként működő Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) jogászáként, ahol alkalmam volt megismerni a tanulmányban jelzett konkrét jogeseteket. A tanulmány megírásáért köszönettel tartozom Furmann Imrének az iroda igazgatójának, Farkas Lillának és Bodrogi Beának az iroda ügyvédeként. A tanulmányban jelzett ügyek részletes dokumentációja megtalálható a NEKI “Fehér Füzet” Budapest, 1995-2000. c. kiadványaiban.

Egy konkrét ügygel kezdeném mondandómat, amelyet jelzés értékűnek tartok. A p.-i G. Gy. ügyéről van szó, eszerint a cigány származású férfit a vendéglátós azért nem szolgálta ki, mert “üzletpolitikája” szerint cigány származású ember az ő kocsmájában nem ehetsz, nem ihat, nem szórakozhat. A büntetőeljárásban Magyarországon és Kelet-Európában először precedens értékű ítélet született, mivel a bíróság a jogi képviselő indoklását követve – a cselekmény diszkriminatív jellegét is hangsúlyozva – marasztalta el a söröző tulajdonosát becsületsértés miatt. A sértett a polgármesteri hivatal hatósági irodájánál szabálysértési eljárást indított, melynek eredményeképpen az iroda 2000 forintra bírságolta a vállalkozót a vásárlók könyvének szabálytalan kezelése miatt. Mindemellett G. Gy. jogi képviselője a Polgári Törvénykönyv 76.§-a alapján, nevezetesen a magánszemélyek fajuk szerinti hátrányos megkülönböztetése, valamint a becsület és az emberi méltóság megsértése miatt, polgári jogi keresettel fordult a városi bírósághoz és a 84. § szerint kérte ügyfelének személyégi jogai megsértésének megállapítását, a jogsértő által nyilvános elégtétel adását és nem vagyoni kár megfizetését. A többféle eljárás által nyújtott, “jóvátételek” összedóznak és ily módon a jogsérelmet elszenvedett fél végül jogi és anyagi elégtételt kaphat.

Az Alkotmány 70/A. §-a biztosítja a Magyar Köztársaság területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve állampolgári jogokat faji megkülönböztetés nélkül. E törvényhely deklarálja a faji alapú hátrányos

megkülönböztetés törvény általi szigorú büntetését is. A diszkrimináció tilalmába nemcsak a halált, illetve testi sérelmeket okozó cselekmények ütköznek, e körbe tartoznak a lelki problémákat okozó tettek is, bármilyen súlyúnak tűnjenek is a külső szemlélő számára. A fenti ügy jogi képviselőjének ellátása során azt tapasztalták az eljáró jogi képviselők, hogy a fenti alkotmányos deklarációval ellentétben a magyar jogrendszer nem teszi lehetővé minden faji, etnikai alapú diszkriminatív cselekmény szigorú megbüntetését. Olyan joghézag létezik tehát jogrendszerünkben, melynek megszüntetése törvényalkotói feladat. Nemcsak belső jogunk kívánja azonban meg a diszkrimináció-ellenes szabályozás törvényi szintű létrehozását, hiszen a Magyar Köztársaság már ratifikált olyan nemzetközi jogi egyezményt, mely hasonló kötelezettségeket állapít meg a Magyar Állam számára. Nem mentesíti, nem mentesítheti ez azonban az állami akaratot meghatározó törvényhozást a mulasztásos alkotmányvétségekben mutatkozó felelőssége alól, miszerint a faji alapú hátrányos megkülönböztetés törvény általi szigorú megbüntetéséhez: a) Szükséges egy diszkrimináció-ellenes törvény megalkotása, melyben részletesen kell megfogalmazni, hogy mi tekinthető diszkriminatív cselekményeknek. b) Szükséges megfelelő szankciórendszer kidolgozása a diszkriminatív cselekmények elkövetésétől való visszatartásra illetve az elkövetők felelősségre vonására. c) Szükséges egy hatékony intézményrendszer felállítása, mely az állami feladatvállalás keretében lép fel minden diszkriminatív cselekmény ellen a szankciók következetes alkalmazása és a sértett igényérvényesítését segítő (jogi) eszközök, intézmények használata segítségével. Az ilyen jellegű igényérvényesítésre a hazai ombuds-rendszer is alkalmas lenne.

A Büntető Törvénykönyv 1996. június 15-én hatályba lépett 174/B. §-a sem teszi lehetővé az említett időpont után elkövetett cselekményekre a legerősebb eszköz igénybe vételét azokkal az elkövetőkkel szemben, akik valakit nem fizikailag, hanem lelkileg sértettek meg – mint a fenti esetben G. Gy.-t –, a sértettek etnikai hovatartozása miatt. Fontosnak tarjuk arra is felhívni a figyelmet, hogy hazánktól eltérően néhány országban már létezik a faji, etnikai diszkrimináció legjellemzőbb eseteit (pl. a lakhatással és a munkaviszonnyal kapcsolatosak) taxatív felsoroló, részletesen kimunkált szabályozás, amely a magánszemélyek felelősségét is megállapítja. Nagy-Britanniában például az 1976. évi Faji Kapcsolatok törvénye 20. §-ában tilalmozza a szolgáltatások nyújtásával kapcsolatos diszkriminációt. Az idézett törvény felállított egy bizottságot a faji egyenlőségért, melynek többek között feladata a törvény alkalmazásának felülvizsgálata. A törvény minden helyi

hivatal kötelezettségévé teszi a jogellenes faji alapú diszkrimináció megszüntetését, az esélyegyenlőség és a különböző etnikai csoportok közti jó viszony elérését.

A romákat ért diszkriminatív jogsértéseknek (a továbbiakban: jogsértés) különböző formái vannak, amelyeknek az alábbi szempontok szerinti elkülönítése, csoportokba sorolása azért lényeges, mert a jogsértések – alapvető hasonlóságuktól függetlenül – mégis különböző, egymástól elkülöníthető területeken fordulnak elő.

Rendőrséggel kapcsolatos ügyek. Az esetek többségében a sérelem okozói a rendőrök, akikkel szemben a felelősségre vonás kérdése meglehetősen összetett. A sértettek gyakran nincsenek tisztában azzal, hogy mi a teendő akkor, ha a rendőr jogellenesen jár el velük szemben. Egyrészt félnek és tartanak a rendőrségtől, másrészt pedig nem bíznak az eljárás sikerében, ezért el sem mennek feljelentést tenni a rendőr ellen. Hallgatnak az eseményről, esetleg még szégyellik is, vagy ha mégis megteszik a feljelentést, akkor is az események után később, amikor már jóval nehezebb bizonyítékokat gyűjteni a sérelem valósága mellett.

Amennyiben eljárásra kerül sor, újabb nehézséget jelent a cselekmény bizonyíthatósága. Számos esetben az eljárást már nyomozati szakban befejezik, azaz bizonyíthatóság hiánya vagy a cselekmény nem bűncselekmény indokkal a nyomozást megszüntetik. A rendőrök jellegzetes hivatalos bűncselekményei – bántalmazás hivatalos eljárásban, kényszervallatás, jogellenes fogvatartás – nyomozásának eredményessége hivatalos adatok szerint 10 és 20 % között ingadozik, míg az összбűnözés területén a rendőrségi nyomozás eredményessége évről évre javul. A romákkal szemben gyakran előfordul jogsértés a kényszervallatás, amely szinte minden esetben a rasszjegyekre való utalással, “cigányozással” jár együtt.

Önkormányzattal kapcsolatos ügyek. Ezekben az esetekben a sérelem okozója a helyi önkormányzat, azaz a polgármester, vagy a képviselőtestület. A veszélyessége ezeknek az eseteknek abban rejli, hogy a helyi önkormányzat rasszista kijelentései, cselekményei hatással lehetnek a helyi közvélemény alakulására valamint a polgárok napi megnyilvánulásaira is.

Konkrét példa erre az az eset, amikor P. J., cigány származású férfit egy lopással kapcsolatos ügyben vallattak (három rendőr bántalmazta) a faluban történt egyéb bűncselekményekkel kapcsolatban. Az ügyben kényszervallatás miatt az ügyészség vádiratot nyújtott be az illetékes bírósághoz. Az eljárást

folytató bíró az egyik helyszíni tárgyalás keretében az érintettek – a sértett, a vádlottak, valamint a tanúk vallomásainak megfelelően – a helyszínen rekonstruálta az eseményeket. A faluból több száz lakó is megjelent a tárgyaláson, néhányuk táblákkal, transzparenssekkel felszerelve, és köve-telték az eljárás miatt szolgálatukból felfüggesztett rendőrök visszahelyezését. A tüntetésnek tűnő összejövetelen a polgármester is részt vett, majd a tárgyalás befejeztével petíciót nyújtott át a bíró részére, amelyben a falu polgárai nevében tiltakozását fejezte ki az igazságszolgáltatás eljárásának elhúzódása miatt, melyet a volt körzeti megbízott és munkatársai ügyében folytat. A demonstrálók a “magyar” (nem roma) emberek jogaiért szálltak síkra, de ezt a roma tárgyalásán teszik, ahol a roma sértett. A helyszín, a helyzet és a felirat összefüggése feltételezi, hogy a lakók megcsorbítottnak érzik a “magyar”, azaz nem roma emberek jogait, ha a bántalmazott roma eljárást folytat bántalmazója ellen.

Az ebbe a kategóriába tartozó ügyeknél gyakori, hogy a jogsértés nem egyéneket, személyeket ér, hanem a faluban élő roma közösségeket, csoportokat. A-ban a polgármester fasisztának vallja magát, a romák nem kapnak a faluban telket. Máshol késnek a támogatások és a szociális segélyek. Több településen a közkutakat zárták el.

Magánszemélyek a sérelem okozói. Ezekben az ügyekben talán az az egyedüli hasonlóság, hogy a sérelem okozója nem hatóság, hanem magánszemély, vagy azok csoportjai. Ide soroljuk a Molotov-koktélos ügyeket is, amelyekben esetenként szervezett, kifejezetten rasszista jellegű – általában több személy által elkövetett – támadások érik a romákat, roma családokat.

Az egyéb magánszemélyek által elkövetett jogsértések rendkívül “változatos” képet mutatnak, a kiváltó okokat, az előítéleteket és azok következményeit nem jogi, hanem szociológiai, történelmi aspektusból lenne szükséges tanulmányozni.

Kártalanítási eljárások. A magyar büntetőeljárásról szóló törvény lehetővé teszi, hogy az előzetes letartóztatásért és az ideiglenes gyógykezelésért kártalanításban részesüljenek azok a személyek, akikkel szemben a büntető-eljárást a törvényben felsorolt indokok alapján szüntették meg, valamint ha a bíróság a terheltet felmentette, vagy az eljárást vádelejtés miatt szüntette meg. A törvény rendelkezései szerint a kártalanítás módjára és mértékére a Polgári Törvénykönyvnek a szerződésen kívül okozott kárért való felelősségére vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni. Ennek a fejezetnek az

egyik jogszabályi rendelkezése a nem vagyoni kárról szól, tehát arról a kárról, amelyet az ember becsületén, társadalmi megítélésén ejthetnek. Az ehhez kapcsolódó ügyekben való jogi eljárás során azonban az a tapasztalatunk, hogy a bíróság gyakran csak a ténylegesen vélelmezhető kárt állapítja meg, mintha ezeknek az embereknek nem is lenne személyiségük, becsületük.

A tanulmány további részében az említett négy kategória közül a rendőrséggel kapcsolatos ügyek és a kártalanítási eljárások körében felmerült problémákkal, tendenciákkal foglalkozunk részletesebben. Szeretnénk tisztázni, hogy mire vállalkozhatunk, mit mondhatunk el a romák elleni rendőrségi és más jellegű diszkriminációról és mely kérdések azok, melyekről nem tehetünk tudományosan védhető, kutatások által alátámasztott kijelentéseket. Nem áll módunkban a diszkrimináció általános jellegéről és tendenciáiról, legjellegzetesebb megnyilvánulási formáiról beszélni. Lehetőségünk van azonban arra, hogy az általunk megismert esetekhez kapcsolódó megfigyelésekről és a lefolytatott jogi eljárások tanulságairól beszéljünk. A kérdést tehát a gyakorlat oldaláról fogjuk megközelíteni, megpróbálva egy rendszerezett áttekintést adni ilyen jellegű ügyekről, néhányat – melyek jogi szempontból releváns kérdéseket érintenek részletesebben is tárgyalva.

Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy megalapozottan nem állíthatjuk hogy a magyar jogalkalmazó, büntetőszervek szisztematikusan diszkriminálnak a roma terheltekkel szemben, hiszen nem készült, nem készülhetett – s annak okaira is kitérek, miért nem készülhetett – olyan statisztika illetve nem folyt olyan szociológiai kutatás, mely alátámaszthatná e fenti állítást. Magyarországon 1989 óta nem tartják nyilván a büntetőeljárásban résztvevő terheltek nemzetiségére vonatkozó adatokat. Az adatkezelésre vonatkozó tiltást először egy rendőrségi utasítás fogalmazta meg, majd a kérdés törvényi szintű szabályozásra került a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvényben. E jogszabály szerint különleges adatnak minősülnek – többek között – a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra vonatkozó személyes adatok, melyek akkor kezelhetőek, ha az nemzetközi egyezményen alapul, vagy Alkotmányban biztosított alapvető jog érvényesítése, továbbá a nemzetbiztonság, a bűnmegelőzés vagy a bűnüldözés érdekében törvény elrendeli. Jelenleg egyetlen törvény sem tartalmaz rendelkezést a különleges adatok fenti értelemben vett kezelésére. Mivel a büntetőeljárásban gyanúsítottként, illetve vádlottként részt vevő személyek nemzetiségi, etnikai

hovatartozására vonatkozó adatok nem kezelhetőek, ilyen jellegű nyilvántartás nem készül, nincs lehetőség statisztikák készítésére sem.

A fenti okból kifolyólag nehezül meg a kérdés szociológiai kutatása: bírósági tárgyalások megfigyelése, a terheltekkel – esetlegesen a jogi képviselőikkel – készített, az eljárás diszkriminatív jellegét feltáró mélyinterjúk elemzése. A nyomozás során alkalmazott diszkriminatív eljárások kutatását, vizsgálatát csak tovább nehezíti, hogy a Be. értelmében igen szűk azon személyek köre, akik a nyomozati cselekményeken részt vehetnek – ide természetesen nem tartoznak a kutatást lefolytatók. A kutatás során problémákat okozhatna az a minduntalan felvetődő, visszatérő kérdés is, hogy mely elkövető vallja magát romának, s hogy vajon csak rájuk terjedhet-e ki a vizsgálat.

Továbbá nem áll rendelkezésre olyan adat, mely azt taglalná, hogy a nem roma terheltekkel szemben milyen a nyomozó hatóságok fellépése általában. A diszkrimináció bizonyításához szükséges lenne a roma és nem roma terheltekkel szembeni bánásmód összehasonlítása, annak kimutatása, hogy a roma terheltekkel szemben hátrányosabb elbánást alkalmaznak a rendőri és ügyészi szervek.

A RENDŐRSÉGGEL KAPCSOLATOS ÜGYEK – RÉSZLETESEN

A sértett romák az eljáró rendőrök általi kényszervallatást, valamint az intézkedés foganatosítása során rutinszerűen alkalmazott jogellenes erőszakot sérelmezik. Ezen cselekmények során a rendőrök gyakran megalázó szitkozódással, rasszjegyekre való utalással illetik a sértetteket.

1996 júniusában F. Gy. egy ismerősénél segédkezett másodmagával. Az egyik reggel ismerőse azzal fogadta, hogy az éjszaka folyamán több százezer forint értékű szerszámgépet loptak el a helységről, ahol F. Gy.-ék dolgoztak. Mivel rájuk gyanakodtak, F. GY. és társa felajánlották, hogy a rendőrség előtt tisztázzák magukat. Az önkéntes jelentkezésnek induló kihallgatást lefolytató rendőrtiszt a következő szavakkal szólította magához F. GY.-t. *“Na gyere kokerő! ..., verés közben rohadt büdös cigánynak nevezett és azt mondta, hogy én csoki vagyok és úgy megver, hogy még az orromon és a fülemen is csoki fog folyni...”* – részlet az ügyfél feljelentéséből.

Egy másik esetben – P. J.-ügy – pedig a lopással gyanúsított roma férfit faggatták a rendőrök. A bírósági tárgyaláson – amely eljárásban a bántalmazó három rendőr vádlottként szerepel kényszervallatás miatt – a sértett a

következőket mondta el ezzel kapcsolatban. *“G. ekkor azt mondta, hogy ha nem én voltam, akkor mondjam meg, hogy kik követték el a tyúklópást, mert nekem erről tudnom kell, mivel én is cigány vagyok...”* A bántalmazás során elszenvedett sérülésekről készült orvosi látlelet a bűncselekmény bizonyíthatóságának egyik elengedhetetlen kelléke. Számtalan esetben azonban a bántalmazott személyek nem ismerik fel ennek jelentőségét, esetleg nem, vagy csak az eseményt követő napokban mennek el az orvoshoz.

A t.-i ügyben történt az, hogy néhány roma száraz fát, gallyat gyűjtött az erdőben, mikor a terület ellenőrzését végző öt erdész és egy – az illetékes városi rendőrkapitányság állományába tartozó – rendőr észlelve az eseményeket, a fát gyűjtő embereket a Tisza jegére űzte, és a partról körbekerítette. Ezután több személyt – kézzel, illetve különböző tárgyakkal megütve – jogellenesen bántalmaztak, ezen kívül pedig szolgálati sörétes puskákkal először figyelmeztető-, majd személyekre célzott több lövést adtak le, melynek következtében két személy orvosi ellátásra szoruló sérüléseket szenvedett. Egyiküket nyakon, másikukat combon lőtték. A megsérült személyek két-három napig nem is mentek el az orvoshoz, a történetről egyáltalán nem beszéltek, és csak akkor derült ki az egész esemény, mikor egyikük a fájó seb miatt mégis “kénytelen” volt orvosi ellátást kémi. A feljelentést pedig a sörétek eltávolítása után az ügyeletes orvos tette meg. A városi bíróságnak benyújtott vádiratban az ügyész öt vádpontban foglalta össze a történeteket, amelynek alapján három személyt vádolt lőszerral való visszaélés, foglalkozás körében elkövetett szándékos veszélyeztetés és hivatali visszaélés büntetnének, valamint könnyű testi sértés vétségének elkövetésével. Az eset érdekességéhez tartozik, hogy az elkövetők (gyanúsítottak) az eljárás során kezdettől fogva szabadlábban védekezhettek. (Nem tartozik szorosan az ügyhöz, de a később eljáró bíróság olyan időpontra tűzte ki az első tárgyalás időpontját, ami aznap semmilyen közlekedési eszközzel nem volt elérhető.)

Ha a sértett a bántalmazás után látlelet kiállítására és feljelentés végett mégis felkeresi az orvost, még mindig nagy a valószínűsége annak, hogy a nyomozóügyész nem látja bizonyítottnak, hogy a látleleten felsorolt sérülések valóban bántalmazás vagy kényszervallatás következtében jöttek létre. Hiszen a rendőrök, akiket többnyire nem is gyanúsítottként, csupán tanúként hallgatnak ki, azt állítják, hogy az előállított ellenállásának leküzdésére kellett – jogszerűen – testi kényszert alkalmazniuk, akkor keletkeztek a sérülések, vagy a sérülések nem az eljárás napján, hanem később keletkez(het)tek. Szinte forgatókönyvszerűen történt ez a már említett P. J. esetében, és a k.-i F. G.-vel is.

A rendőrök által, valamint a rendőrök sérelmére elkövetett bűncselekmények összehasonlítása során érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy a hatályos Btk. vajon miért csak vétségi szinten szankcionálja a bántalmazás hivatalos eljárásban bűncselekményt, míg a rendőrök sérelmére elkövethető bűncselekmények, a könnyű testi sértés kivételével, büntetési alakzatban kerülnek szabályozásra.

Szintén változtatást kívánó problémaként merül fel, hogy az orvosszakértői intézmény jelenlegi formája, amely a gyakorlatban közel sem tűnik a rendőrségtől független, objektív szakértői intézménynek. Ki kellene zárni a “megbízható orvosszakértők” kirendelésének a lehetőségét, a kirendelt finansziális érdekfűgését a kirendelőtől.

Az általunk megismert és feldolgozott esetek között több mint húsz olyan van, melyben a roma származású személyek által megfogalmazott jogsérelem jogellenes nyomozó hatósági eljárásra vonatkozik és amelyekben valószínűsíthető a diszkrimináció. Ezen esetekben a romák szinte kivétel nélkül azt is panaszzolják, hogy a jogellenes hatósági eljárás őket bizonyos részben faji, etnikai hovatartozásuk miatt érte, emiatt súlyosabb volt, mint az általuk ismert, illetve elképzelhető hasonló esetekben. Számos ügyben a roma nem mint terhelt szerepelt a folyamatban lévő büntető eljárásban, hanem mint sértett feljelentő. Szeretnénk ezen ügyeket is itt tárgyalni, hiszen ezekben a jogsérelem – szinte kivétel nélkül – arra vonatkozik, hogy az ügyfelet egy megelőző büntetőeljárás, rendőri intézkedés során úgy kezelték, mintha ő lenne a gyanúsított.

Az esetek rendszerezése előtt érdemes tisztázni, hogy milyen jelek, jelenségek utalhatnak arra, hogy diszkriminatív a jogellenes hatósági intézkedés. A panaszok szinte mindegyikében szerepel – és ezek az egyszerűbben elbírálható esetek –, hogy a jogsértés elkövetése során az elkövető hivatalos személy a romákra sértő kijelentéseket tett, a cigányok közt elterjed bűnöző életmódra utalt. Más esetekben a roma állampolgár, esetleg jogi képviselője is, azon érzésének ad hangot, hogy bizonyos eljárási lépések, döntések, kijelentések a megkülönböztető szemlélet által motiváltak (s.-i ügyészi perbeszéd, rendőri jelentés szövege; L. K.-éknál a v.-i rendőrség, később a b.-i hozzáállása; P. esetében a tüntetés). Bár a diszkriminációt jogilag általában nehéz bizonyítani, az megállapítható, hogy a nem roma (a többségi társadalomhoz tartozó) gyanúsítottakkal szemben való fellépésnél nem hangzik el kitétel a személy etnikai hovatartozására, illetve etnikai csoportjának általános jellemzőire; nem kerül sor tüntetésre a bírósági tárgyalás helyszíne mellett enyhén rasszista feliratú táblákkal; nem kerül sor

intézkedésre egy személy ellen, mert azon etnikai csoport, melyhez ő is tartozik, valamely más tagja bűncselekményt követett el a környéken.

A rendszerezéssel, az ideáltípizáással és annak során tett megállapításokkal kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy az esetszámra – kb. 20 – való tekintettel elképzelhető, hogy nagyobb számú minta alapján változhatnak a továbbiakban kifejtettek.

A panaszok döntő többsége a rendőrség, a rendőrök eljárására vonatkozik: intézkedések foganatosítása közben alkalmazott fizikai és lelki erőszakra, a nyomozás tendenciózusan cigányellenes motívumokkal történő foganatosítására. Sokkal kisebb számban panaszolják az ügyfelek, hogy az ügyész eljárása közben tapasztaltak diszkriminációt. Magyarozatként erre az szolgálhat, hogy az ügyész eljárása szinte kizárólag jogi szinten folyik, mely egyrészt a rendőrséggel szemben nagyobb teret engedhet a leplezett diszkriminációnak, másrészt laikus által nehezen megfogható, megfogalmazható. Volt panasz a bíróságok eljárása ellen is. Ezen panaszokra szintén vonatkoznak az előbb elmondottak. Az ügyészség és a bíróság nemcsak “saját jogán”, hanem mint a rendőrség által a nyomozás, intézkedés foganatosítása közben alkalmazott diszkriminációba belenyugvó, annak elkövetését leplező “segítő” is közrejátszhat a diszkriminatív gyakorlat fenntartásában. Az ügyészség és a bíróság fentebb jellemzett hozzáállása lényegében legitimálja a rendőrség törvényellenes működését. Miért veszélyes ez a hozzáállás a jog uralma szempontjából? A rendőrség előtt folyó eljárás sokkal kevésbé nyitott, mint az ügyészség, illetve a bíróság eljárása. A rendőrség munkájának, a nyomozásnak az ellenőrzését törvényi rendelkezés alapján az ügyészség látja el. A bíróság jogosult az eljárása során észlelt bűncselekmények esetében az arra hatáskörrel rendelkező szerv felé szignalizálni, az elkövetők ellen eljárást kezdeményezni.

Miért nem élnek tehát a hatóságok a törvény adta jogosultságaikkal, hogy a rendőrség munkáját a lehető legtörvényesebb keretek között tartsák? A rendőrség törvényesebb tevékenysége több szempontból megkönnyítené a bíróság és az ügyészség munkáját is. Az említett több mint húsz – büntetőeljárási diszkriminációval foglalkozó – ügy közül vannak, amelyek hasonlóságot mutatnak, mely hasonlóság alapján a következő osztályozást/csoportosítást lehetséges képezni:

1. “Egyszerűbb” esetleges rendőri túlkapások, büntető eljárási jogsértések. Ezen esetekben az eljáró rendőr különösebb alap, illetve gyanú nélkül vagy az alapos gyanút meghaladó, azokon kívül eső kérdésekre vonatkozóan foganatosít

intézkedést, vagy folytat le eljárási cselekményt jogellenes módon: “... *bántalmaztak, közben azt mondogatták, hogy pizsáros cigány mondd meg az igazat...*” (Zs. esete.) Az idézet a feljelentésből való.

R. L. esetében, ahol a kutyás-rendőrök később el is ismerték, hogy “hatalmi túltengés” volt az intézkedésük. O. J.-né esete, SZ. T. esete, N. J. esete. P. J. esetét itt külön ki kell emelni, mert az “egyszerű” rendőri brutalitás (tudniillik, hogy P. J.-nek tudnia kell a tyúklopásról, mert ő cigány, szolgáltatva az okot a bántalmazásra) miatt indított eljárás során “már a nyomozás során úgy érezték – a sértett jogi képviselője is –, mintha a hatóságok nem sértettként, hanem gyanúsítottként kezelték volna őket”.

2. *Összetettebb, túlzott, illetve előre eltervezett* – utóbb nem eléggé átgondoltnak bizonyuló – *rendőr, kommandós akciók*. Ezen esetekben a rendőri akcióra általában valamely – valószínűsíthetően roma elkövető által megvalósított – bűncselekmény nyomozása során kerül sor az elkövető feltételezett lakóhelyén és annak közelében élőkkel, illetve a helyi roma közösséggel szemben. Az akció által érintettek számára az eljárás – az egész közösséget, szomszédságot érintő – büntető intézkedésnek tűnik. Ezen esetek vizsgálatánál felmerül az az alapvető kérdés, hogy diszkriminatív-e az ilyen ezen esetekből levezethető rendőri gyakorlat, attitűd, mely a roma elkövető ellen irányuló gyanút, az egész roma közösségre terjeszti ki. (pl. a Gy. telepi eset, ahol egy lopás nyomán a telepen élő idősek és gyermekek ellen is intézkedésre került sor, vagy egy másik esetben: “... *állj fel te rohadt cigány és kezdjed mondani az igazat úgy, ahogyan történt.*” Itt rablás és emberölés szolgáltatva az egyszerű gyanút.) Az eltúlzott akciók során kialakulhat fizikai kontaktus is a rendőrök/kommandósok és a romák csoportjai között. Ö. község B. ügyében (mely kissé eltérő az itt adott jellemzéstől, ám tervezettnek tűnik) az eljáró jogi képviselő szintén célzott arra, hogy számára érthetetlen eljárási lépésekre került sor, nemcsak a rendőrség (a nyomozás kitolása egy hónappal, majd bűncselekmény bizonyítékainak esetleges “koholása”, verés), hanem az ügyészség (előzetes letartóztatásba vétel nem hatáskörrel rendelkező bírósággal való elrendelése nem releváns okok alapján, az előzetes felügyeletével kapcsolatban hiányzó döntés), illetve a bíróság részéről is (a gyakorlattal ellentétben az alapüggyel együtt bírálta el az azzal kapcsolatos hamis tanúzásra felhívás bűncselekményét is, I. fokon a vádlott bizonyítási indítványát figyelmen kívül hagyva), melynek érthetlenségét az ügyfél szerint etnikai hovatarozása nagyrészt magyarázhatja. L. K. esete (itt valamelyik rendőrrel állt közeli kapcsolatban a másik ütköző autó vezetője).

3. *Civilben szórakozó rendőrök és roma között kialakuló konfliktusok.* Az ilyen esetekben a verekedésben részt vevő romák számára tűnik úgy, mintha a büntető eljárás egész gépezete a rendőr mögé felsorakozva kizárólag az ő érdekeit védené. Mi támaszthatja alá az ügyfelek ilyen irányú félelmét? Az ilyen bűncselekményekben általában a konfliktusban civilben résztvevő rendőr kollégái folytatják le a nyomozást, habár jogszerűen, mégis a Be. által védett jogelvekkel ellentétben; elfogultságuk pedig nem kerül vizsgálatra, továbbá ahogy az egyik (S. község) ügyben eljáró jogi képviselő azt megfogalmazta: *“Az eljárás során sajnos mindvégig az volt a meglátásom, hogy ezen ítélettel példát kívántak statuálni mindazokkal szemben, akik rendőrré kezet mertek emelni, még akkor is, ha a rendőr nem volt szolgálatban és meglehetősen ittas volt.”* Például J. I. s.-i lakos esetében az ügyész perbeszéde, amelyben megfogalmazta, hogy a generálprevencióra azért kell nagyobb hangsúlyt fektetni, mert a sajtóban komoly viták folynak a “cigánybűnözés”-ről, és egy sz.-i eset, ahol a rendőr a diszkóban kidobólegényként dolgozott, nem tudni milyen érdeket képviselve, rendőrként, vagy alkalmazottként, tekintve, hogy bármikor szolgálatba helyezheti magát.

4. *Kis rendőri “kellemetlenkedésekből” kinövő,* a tágabb közösségre kiható ügyek. Általában a helyi körzeti megbízott (kmb) szabálysértési ügyekben, illetve minden különösebb apropó nélkül megtett, látszólag csak a romák ellen irányuló intézkedései nyomán ellenérzés alakul ki a helyi roma közösségben, mely lakossági fórumokon kaphat nyilvánosságot. A romák ilyen esetekben úgy érzik, hogy stigmatizálódnak a többségi közösség előtt. A rendőr fellépését magyarázhatja, a kisebb súlyú bűncselekmények helyi elszaporodása, mely jelenséget ő – okkal, ok nélkül – a romák számlájára ír. A magyarázat természetesen lehet a kmb-s eredendő cigányellenessége is (K. család esete) P.-n és É.-n egy gyilkosság elkövetése után a rendőrök demonstratív erőfitogtatásba kezdtek, mely csak a roma közösségre, annak viszont egészére kiterjedt. Büntettek, ha valaki nem a zebrán ment át az úttesten egy kis községben, ha a kapuja előtt beszélgetve nem tartott magánál személyi igazolványt, “kijárási tilalmat” vezettek be. Ez utóbbi esetben és P. esetében is az a vélemény alakult ki a “többségi közösségben”, hogy a rendőrök fellépése nyomán csökkent a bűncselekmények száma a faluban. Ez eredményezte mindkét esetben, hogy a falu többségi lakossága a rendőrt támogatta, nem törődve az általa esetlegesen elkövetett bűncselekménnyel. Az s.-i ügy tanulságai szerint a rendőrök tisztában vannak a szabálysértési

ügyekben indított hadjáratuk visszatetsző voltával, az általa esetlegesen kiváltott negatív eredménnyel. Ez az esetcsoport mutatja legjobban azt a rendőri hozzáállást, mely a romákat mindig csoportként kezeli, az egyéni elkövető mögé is odaképzeli, felelősnek tartja a csoportot.

5. *Csoportos incidensek.* Általában egy roma és nem-roma csoport között – alkoholos állapotban – robban ki az ellentét. Az ilyen ügyek nyomozása során – mint sok más esetben sem – a rendőrség figyelme nem terjed ki a konfliktus esetlegesen etnikai alapon való kirobbanására, illetve azt igyekszik elkendőzni. Ez közvetve hátrányosabb helyzetbe hozhatja a romákat a büntetőeljárásban (a.-i eset). Amennyiben a rendőrség a konfliktusba beavatkozik, a romák és a rendőrök között fizikai konfliktus alakulhat ki (k.-i eset).

Néhány, a kérdéskörhöz szervesen kapcsolódó jelenségről érdemes még szót ejteni. Több olyan eset is volt, melyben az állampolgárt, illetve ingóságait csoportos támadás érte a többségi társadalomhoz tartozók egy csoportja részéről. A támadásokat a romák és a támadó csoport tagjai közötti konfliktus előzte meg, mely miatt rendőrség beavatkozásának kérésére is sor került. A rendőr nem intézkedett. Miért nem tette? Visszariasztotta a fellépéstől, hogy a rendszerváltás kezdete óta átalakulóban van a magánszemélyek autonómiájának megítélése és a rendőrség egyre csökkenő számban avatkozik magánvitákba, vagy mintegy cinkosan ráhagyja a felekre, hogy a maguk eszközeivel oldják meg a vitát, esetleg bízván a többség erejében? Hogyan lehet ilyen esetekben a diszkriminációt bizonyítani? Itt talán segítségünkre lehet azon esetek megvizsgálása, melyekben a rendőrség intézkedik, mint például az e.-i skinhead – roma konfliktusban, és a helyszínről eltávolítja a támadókat. E.-ben – mely szervezett skinhead-mozgalmáról volt híres – egyébként 1995 januárja óta nem történt skinhead támadás. A k.-i majális során rögtön intézkedő rendőrkapitány megerősített, hogy az azonnali intézkedésnek általános visszatartó ereje van.

A “keresztbevádaskodás”-nak nevezhető ügyekben az eljáró rendőr, esetlegesen civilben lévő rendőr – és a roma fél is részese a fizikai konfliktusnak. Bárhogyan is folyjanak le az eljárások a sértettek feljelentése alapján – melyet a rendőrök többször csak azután tesznek meg, miután a romák feljelentéséről tudomást szereztek (Ó. család), illetve az intézkedő rendőrök felettéseinek javaslatára teszik azt meg (s.-i eset) az eredményük azt mutatja, hogy a magyar igazságszolgáltatás sikereesebbnek bizonyul a romák

által a rendőrök sérelmére elkövetett bűncselekmények esetében, mint az ellenkező esetben (ö.-i, s.-i eset, Ó. család esete.)

Ez utóbbi megállapítás igaz nemcsak a rendőr-roma ellentétekre, hanem általában a rendőr-nem rendőr ellentétekre is lásd az ügyészségi statisztika kimutatását, mint ahogy igazak a fentebb elemzett esetekkel kapcsolatban tehető további általános megállapítások is. Ezek szerint: a) a rendőri brutalitás általában minden gyanúsítottat érinthet és érint; b) a rendőrök által elkövetett erőszak esetében még sokszor hatásköri problémák is felmerülnek; c) a rendőrök által elkövetett bűncselekmények nyomozására hatáskörrel rendelkező ügyészségi nyomozó hivatalok felszereltsége, működési módja messze elmarad a romák bűncselekményeit nyomozó rendőrségtől – ez esélyegyenlőtlenséget eredményez.

A nem roma sértettekkel szemben rendőrök által elkövetett bűncselekmények joghátrányaival egyező jogkövetkezményeket elszenvedő roma sértettek helyzetét azonban csak súlyosbítja a diszkriminatív elbánás.

Végül érdemes egy olyan esetet ismertetni, melynek elemzése a megkülönböztető bánásmód eddig itt nem érintett kérdéseit veti fel, rámutatva az e témában a közeljövőben lefolytatandó kutatások szükségességére. A t.-i esetben minden elkövető szabadlábon védekezik. A rendőrt (aki szolgálaton kívül, szolgálati fegyverével és ruhájában) ugyan leszerelték, de nem e bűncselekménnyel összefüggésben. A minősítés kérdése is problematikus (emberölési kísérlet aljas indokból helyett, foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés). Továbbá: P. esete, – vádirat van, de a rendőrök felfüggesztésére, megrovására nem került sor, természetesen szabadlábon védekeznek; G. esete – több hónap előzetesben, mert a polgármester feljelentést tett sérelmére elkövetett testi sértés miatt – bizonyíték még mindig nincs.

A KÁRTALANÍTÁSI ELJÁRÁSOK GYAKORLATA

A magyar büntetőeljárásról szóló törvény lehetővé teszi, hogy előzetes letartóztatásért és az ideiglenes gyógykezelésért kártalanításban részesüljenek azok a személyek, akikkel szemben büntető eljárást a törvényben felsorolt indokok alapján szüntették meg, valamint ha a bíróság a terheltet felmentette, vagy az eljárást vádelejtés miatt szüntette meg. A törvény rendelkezései szerint a kártalanítás módjára és mértékére a Polgári Törvénykönyvnek a szerződésen kívül okozott kárért való felelősségre vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni. Ennek a fejezetnek egyik jogszabályi rendelkezése a nem vagyoni kárról szól, tehát az a kár, amelyet az ember becsületén, társadalmi megítélésén ejthetnek.

A nem vagyoni kártérítés a polgári jog jogintézménye, amely az érintettek személyhez fűződő jogait is – vagyoni jogaikkal egy sorban - védelem alá helyezi. A nem vagyoni kártérítés a személyiséget ért sérelmek esetére rendelt polgári jogi jogvédelmi eszköz, amely alkalmazásának feltétele, az erre vonatkozó igény jogalapja valamely személyiségi jog megsértése. A nem vagyoni károk vagyoni mércével mérhetetlenek, pénzbeli egyenértékük valójában nincs is. A pénzbeli kártérítésnek a nem vagyoni károknál ezért az a funkciója, hogy az elszenvedett sérelem hozzávetőleges kiegyensúlyozásáról olyan vagyoni szolgáltatás nyújtásával gondoskodik, amely az elszenvedett sérelemért körülbelül egyenértékű másnemű előnyt nyújt. A nem vagyoni kártérítés polgári jogi szabályozása korábban (1992-ig) szigorúbb feltételeket szabott a nem vagyoni személyiségi érdeksérelem esetében, mint a vagyoni károsodásnál, amikor is a jogszabályi rendelkezést az Alkotmánybíróság 34/1992. (VI. 11.) határozata megsemmisítette a következő indokkal: *“... a nem vagyoni kártérítés feltételeinek fennállása, a személyiségi jogsértés – e jogkövetkezményt is kiváltó súlyossága és komolysága kérdésében a törvényhozó különbségtételt alkotmányosan nem tehet. Mindezek a kérdéseknek az eldöntése – az egyedi tényállások elbírálása során – a bíróságok jogalkalmazási tevékenységére tartozik.”*

A kártalanítás kapcsán az a tapasztalatunk, hogy gyakran a jogalkalmazás és a jogi szabályozás egymásnak ellentmondó gyakorlata érvényesül. Példaként az alábbi esetek szolgálnak: F. városi bíróság 1994 szeptemberében Cs.-t és társait (öt személyt) dolog elleni erőszakkal, jelentős értékre elkövetett lopás büntetnének a vádja alól felmentette. A megelőző büntetőeljárás során (gyanúsítottként) több hónapig előzetes letartóztatásban voltak. Emiatt egyrészt mindegyikőjüket jelentős anyagi kár érte az elmaradt jövedelmek, az ügyvédi munkadíj stb. tekintetében, másrészt emberi

méltóságukat is megsértve érezték az alaptalan letartóztatás miatt. Az érintettek jogi képviselője keresetet nyújtott be a helyi városi bírósághoz, hogy kötelezze, a Magyar Államot mint alperest kártalanítás címén 460 ezer, 1 millió, 540 ezer, 330 ezer, valamint 920 ezer forint, valamint azok kamatainak megfizetésére. A kért összegek a felperesek tényleges vagyoni és nem vagyoni kárát hivatottak kompenzálni. Az ügyben hozott ítélet alapján a városi bíróság kötelezte a Magyar Államot arra, hogy fizessen meg 43. ezer, 53 ezer, 41 ezer, 63 ezer, valamint 45 ezer forintot, és azok 20 %-os kamatát a felperesek javára. Ezt meghaladóan a bíróság a felperes keresetét elutasította: *“A felpereseket a hivatkozott jogszabályhely szerint a kártalanítás megilleti. Összegszerűségében a felperes keresete jelentősen eltúlzott. Valamint felperes vonatkozásában rámutat a bíróság arra, hogy a hivatkozott jogszabály szerint a kártalanítás az előzetes letartóztatással összefüggésben felmerült kár megtérítését hivatott szolgálni, és nem jár kártalanítás az őrizetben eltöltött időre.”* A megítélt összegek egyértelműen azt a kiesett jövedelmet kompenzálják, amelyet a felperesek az előzetes letartóztatásban eltöltött idő alatt kerestek volna, az erkölcsi kárt azonban, amelyet az eljárás becsületükön okozott, a bíróság figyelmen kívül hagyta, mintha személyiségük, becsületük ezeknek az embereknek nem is lenne.

Egy másik esetben P. D. roma férfit halált okozó testi sértés büntette és rablás büntetének kísérete miatt hat év börtönre, mellékbüntetésként pedig öt év közügyektől eltiltásra ítélte a bíróság. A bíróság a kiszabot börtönbüntetésbe a “vádlott” által az előzetes fogvatartásban eltöltött időt beszámította. Az elítélt folyamatosan töltötte büntetését egészen 1996. május 30-ig, amikor a megyei bíróság a büntetését félbeszakította, mert P. D.-t az ellene emelt vádak alól felmentette, mivel a bűncselekményt más követte el. A felperes összességében így 13 hónapot töltött előzetes letartóztatásban, valamint 13 hónapot és 7 napot elítéltként egy bv. intézetben. A roma férfi ügyvédje vagyoni és nem vagyoni kárként 2 millió 260 ezer forintot és ennek 1994 márciusától számított törvényes kamatait kéri (az előzetes letartóztatás kezdetétől) a Magyar Államtól kártalanítás jogcímén. A törvény értelmében jogerős ítélet alapján töltött szabadságvesztés miatt nem jár kártalanítás, ha a terhelt az alapügyben hozat ítélet ellen nem fellebbezett. Márpedig P. D. nem fellebbezett. A bíróságnak kell találnia ésszerű jogi indokokat arra vonatkozóan, hogy miért mondott le P. D. a fellebbezés jogáról, vagy szigorúan a törvényi szabályozást követve csak az előzetes fogvatartásban eltöltött időt veszi alapul kártalanítás jogcímén. A büntetőeljárásról szóló törvény rendelkezései eleve csak azokra vonatkoznak, akik előzetes letartóztatásban voltak, ideiglenes kényszergyógykezelésüket vagy

végrehaj-tandó szabadságvesztésüket töltötték. A kártalanításhoz való jog tehát nem vonatkozik azokra a személyekre, akiket előzőleg őrizté vettek, előállí-tottak. Ez együtt ugyanis négy napot is elérhet.

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa az ártatlanul fogvatartottak vagy elítéltek kártalanítási igényére vonatkozó büntetőjogszabályok tárgyá-ban elrendelt vizsgálatában megállapította, hogy a Be. által felsorolt azon feltételek, melyek kizárják a kártalanítás lehetőségét, egyes esetekben – így a fent említett ügyben is, Be. 384. § 2 bek. (b) pontja értelmében “az alapügyben hozott ítélet ellen nem fellebbezett” – az alkotmányba ütköznek, így javasolja a hatályon kívül helyezését.

Gyakorlati, eljárásjogi problémát vet fel, hogy a fentiekhez hasonló ügyek során a civilszerveződésen alapuló, legtöbbször alapítványi háttérrel működő jogvédő irodák rendkívül korlátozott joggal rendelkeznek. Szemben a nyugat-európai gyakorlattal, ahol néhány országban, így például Angliában, az embert jogi szervezetek a szervezet nevében is képviselhetik jogalkalmazó szervek előtti eljárásban. Szükség lenne tehát a hazai körülmények között a jogvédő tevékenységet ellátó szervezetek jogi státuszának megfelelő garanciákkal történő szabályozására. E konstrukció hiányában “külső” ügyvédek bevonása válik szükségessé, amely az irodák számára anyagi, szervezési többletterhet jelent.

Összefoglalás. Tanulmányunkban azokra a legfőbb hiányosságokra kíséreltünk meg rámutatni, amelyek jelenleg Magyarországon jellemzőek. Terjedelmi korlátok miatt nem lehetséges az összes problémát teljes körűen felvetni, és különösen nem lehetséges a teljes körű megoldási javaslatokat is mélységében tárgyalni. Tanulmányunk csak a lehetséges utakat villanthatja fel, a nyilvánvaló problémákat jelezheti. Mivel a diszkrimináció szinte az élet minden területét átszövi, a negatív megkülönböztetés elleni fellépésnek, a problémák kezelésének, a megoldásuknak is teljes körűeknek kell lenniük.

Eredetileg megjelent: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 36 (2001/2), 190-201.

(2001)

A törvény előtti egyenlőség elvének érvényesülése a büntetőeljárásban cigány és nem cigány terheltek esetén

I. BEVEZETÉS

A Magyar Helsinki Bizottság *“A törvény előtti egyenlőség érvényesülése a büntetőeljárásban cigány és nem cigány terheltek esetén”* címmel kezdett kutatást. A próbakutatást Loss Sándor vezette. A kutatás módszerét Csorba Józseffel, az ELTE tudományos munkatársával és Farkas Lillával, az MHB állandó megbízott ügyvédjével együtt dolgozta ki.

A kutatás szociológiai módszerekkel próbál fényt deríteni arra, hogy a büntetőeljárásban és esetlegesen a büntetés kiszabása során más elvek érvényesülnek-e a roma és nem roma terheltek esetében. Ez a kutatási jelentés a próbakutatás tapasztalatait hivatott bemutatni. A próbakutatás lényegében a módszertan tisztázását, finomítását szolgálta, illetve hivatott volt feltárni azokat a nehézségeket, amelyeket a bíróságokkal való kapcsolatfelvétel és az akták megfelelő kezelése rejtett.

Az itt található eredmények kicsi elemszámból, mintegy 146 aktából származnak. A próbakutatás során megállapíthattuk, hogy a büntetőeljárás-nak vannak olyan szakaszai, ahol szociológiai és statisztikai módszerekkel kimutatható, szignifikáns különbség mutatkozik a roma és nem roma terheltek mutatói között.

A próbakutatás egy nagyobb kutatás felé vezető út, ahol nagyobb elemszámot figyelve lesz lehetőség, az immár finomodott módszertan újabb megmértetésére, az itt tapasztalt eltérések alátámasztására vagy megcáfolására.

Magyarország számos nemzetközi egyezményben és alkotmányában vállalt kötelezettséget arra, hogy biztosítja minden személy számára a törvény előtti egyenlőséget. Hazánkban a lakosság 5-7 %-a cigány. A büntetés-végrehajtási intézetekben Huszár László kutatásai szerint a cigányok aránya jóval magasabb. A pontos arányszámot senki sem tudja, hiszen a hivatalos statisztikák az etnikai eredetet nem tartják, nem tarthatják nyilván. A tényt azonban mindenki észlelheti, aki járt már valaha büntetés-végrehajtási intézetben. Huszár megállapítása szerint a cigány elítéltek számára vonatkozó becslés sokkal erősebben torzít felfelé, ha magáról a csoportról van szó,

mintha az csak az egyénre vonatkozik.

A jelenség magyarázataként két szélsőséges álláspontot szoktak megfogalmazni. Az egyik így hangzik: a cigányok – etnikai, szocio-kulturális vagy gazdasági okokból – sokkal inkább hajlanak a bűnözésre, mint a nem cigányok. Az elítéltek aránya még alatta is marad az elkövetőkének. A másik állítás ezzel szemben azt hangoztatja: a bűnüldözés valamennyi szereplője – a rendőr, az ügyész, a bíró, de még a feljelentő és a tanú is – nyílt vagy látens rasszista. Ha ismeretlen a tettes, a bűncselekmény elkövetésével elsőként a cigányokat gyanúsítják, a cigány gyanúsítottat kevesebb bizonyíték alapján súlyosabb büntetésre ítélik, mint a nem cigányt. Amiért a nem cigány elkövető pénzbüntetést kap, azért a cigányra éveket mérnek.

Mindkét állítás prekoncepción alapszik, ezért a valósághoz az se visz közelebb, ha akár az egyiket, akár a másikat az életből vett példákkal támasztják alá. A valóság megismerésében csak úgy juthatunk előre, ha a két hipotézist – a büntetőeljárásban szerepe van/nincs az etnikai diszkrimi-nációnak – valamilyen személytelenített, objektív módszerrel próbáljuk igazolni vagy megcáfolni.

Hazánkban a korábbi a cigányok és a bűnözés kapcsolatáról végzett kutatások, az ezzel kapcsolatos tudományos közbeszéd a kérdés történeti leírására, illetve a bűnözésnek a cigányok társadalmi helyzetével, a szegénységgel való összefüggéseinek a megvilágítására törekedtek (Tauber, Gönczöl, Póczik, Huszár). Ezek a kutatások nem érintették azon kérdéseket, hogy függetlenül más szociológiai jellemzőktől, kizárólag a cigánysághoz való tartozás milyen összefüggéseket mutat a büntetőeljárásba való bekerüléssel és az annak során való bánásmóddal, hatósági megítéléssel. A Magyar Helsinki Bizottság (MHB) arra keresett választ, hogy magyar körülmények között ezen összefüggések feltérképezhetők-e, lehet-e mód-szertanilag megalapozott kijelentéseket tenni a cigányok törvény előtti egyenlőséghez való jogának gyakorlati érvényesüléséről. Célunk egy próbakutatás lefolytatása során a magyar viszonyokra kidolgozott módszer tesztelése volt.

A próbakutatásról való gondolkodást 1997-ben James A. Goldston, a Nyílt Társadalom Intézet igazgatóhelyettese indította el, s abban a kezdeti időszakban gyakorló ügyvédek, bírók, szociológusok is részt vettek benne, és megosztották egymással azt a tapasztalatukat, hogy a büntető igazságszolgáltatás működése során a cigányokat hátrányos megkülönböztetés éri, mind elkövetőként, mind pedig sértettként. A későbbi megbeszélések során a régió több országának gyakorló jogászai állították, hogy hazájukban is diszkriminatív a büntető igazságszolgáltatás. Ezzel

ellentétes példákat is hoztak gyakorlati szakemberek, ám a többségi konszenzus a diszkrimináció megléte mellett alakult ki.

Amerikai példa alapján Goldston eredeti javaslata arra vonatkozott, hogy bírósági akták felhasználásával kerüljön sor statisztikai adatok gyűjtésére azt bizonyítandó, hogy az eljáró hatóságot, illetve bíróságot intézkedése, ítélezése során – az előzetes letartóztatás elrendelésekor, vádemelésnél, a büntetés kiszabásánál – befolyásolta az elkövető, illetve a sértett etnikai hovatartozása. Megítélése szerint a magyar viszonyok megegyeznek más országok adottságaival annyiban, hogy a jogszabályok általában faji szempontból semleges kifejezéseket használnak, vagy egyáltalán nem is utalnak ilyen szempontokra. Mindazonáltal a jogszabályok alkalmazásának, értelmezésének, illetve végrehajtásának vizsgálata elvezethet a diszkrimináció megállapításához.

A vizsgálat tervezése során több gyakorló jogász fenntartásokat fogalmazott meg a próbakutatással kapcsolatban. Legtöbbször az adatvédelmi problémákra utaltak. Mások számára annak meghatározása okozta a nehézséget, hogy ki tekinthető romának. Voltak olyanok, akik szerint a büntetőeljárás statisztikái gyakran hiányosak, nem hozzáférhetőek. Többen jelezték, hogy a bírósági aktákból többnyire nem állapítható meg, hogy a terhelt cigány, vagy nem az. Végül némelyek azért féltek a kérdés vizsgálatától, mert annak eredménye szerintük a cigányok és a bűnözés kapcsolatának kimutatása, így az előítéletek megerősítése is lehet. Ez utóbbi félelmet több okból nem oszthattuk. A próbakutatás olyan mutatók létrehozására irányult, amelyek a bánásmódbeli különbséget tudják megvilágítani, ezért alapvetően az etnikai csoporthoz tartozáshoz kötődnek. A mintavétel módszere miatt eredményeink nem vonatkoznak sem a cigány, sem a nem cigány bűnözés nagyságára, illetve az össz-bűnözésben elfoglalt arányára. A cigányok és a bűnözés alapjául szolgálható jellemzők közötti összefüggést (iskolai végzettség, gyermekek száma, átlagjövedelem, munkahely) más kutatások már generálták korábban (Kemény, Havas, Kertesi, Huszár, Póczik), ám tapasztalataink szerint ezek egyike sem vezetett az előítéletek megerősödéséhez. Épp ellenkezőleg, a szabadságvesztés-büntetésüket töltő cigányokat vizsgáló Póczik Szilveszter és Huszár László kutatási eredményeinek megvitatása során sem kerültek felszínre eladdig szokatlan mélységű előítéletek.

Az MHB – figyelembe véve a korábbi viták tanulságait – olyan vizsgálati módszer kidolgozását kísérelte meg, amely jelentősen csökkenti az adatvédelmi nehézségeket, és nagyrészt áthidalja az etnikai hovatartozás

bizonytalanságából eredő problémákat. A módszer kidolgozásánál nem az e téren kidolgozott amerikai módszerekre, hanem a Roger Hood oxfordi kriminológus által a brit kormány által működtetett *Commission for Racial Equality* (Bizottság a Faji Egyenlőségért) megrendelésére készített, 1992-ben megjelent *Race and Sentencing* (Faj és ítélkezés) című kutatási jelentésben megtejt alapvetésekre voltunk figyelemmel. Az adatlapokat joghallgatók, végzett jogászok és egy szociális munkás segítségével vettük fel. A kutatási terv mellé adatkezelési szabályzatot készítettünk, és azt az adatvédelmi biztos hivatalával véleményeztettük. Beszereztük az Országos Igazságszolgáltatási Tanács, egyben a Legfelsőbb Bíróság Elnökének elvi hozzájárulását, majd a bírósági elnököknek a bírósági ügyviteli szabályzat szerint elengedhetetlen hozzájárulását az aktákba való betekintéshez. Az adatlapok kitöltését 2000 nyarán ejtettük meg.

A kutatás során elvetettük a vizsgált személyeknek az önmeg-határozásán alapuló kiválasztását, hiszen erre az adatvédelmi jogszabályok értelmében az eljáró hatóságok kérdéseket nem tehetnek fel, ezt az adatot az eljárás során nem is kezelhetik. Másrésről, kutatásunk tárgya nem az volt, hogy a magát cigányként meghatározó személyekkel szembeni, a büntetőeljárásban megnyilvánuló bánásmódot, illetve megítélést térképezzük fel. Arra kívántunk választ kapni, hogy megfelel-e az adatlapunk annak rögzítésére, hogy az eljárás bármely szakaszában, bármely hivatalos személy (ide értve az ügyvédet is, hiszen az ügyben nyújtott teljesítménye releváns a törvény előtti egyenlőség érvényesülése szempontjából) által cigánynak tekintett személyek a nem cigány csoporthoz képest az iratanyagban található információk alapján eltérő bánásmódban részesülnek-e. Bár felismertük, hogy egyes terheltek etnikai hovatartozásának megítélésében az eljárásban résztvevő hivatalos személyek eltérő véleményen lehetnek, megelégedtünk azzal, hogy akár csak egy e személyek közül cigánynak tekintse a vizsgált személyt. Azt tekintettük tehát cigánynak, akit az ügyében eljáró ügyvéd (illetve azon 20 akta esetében, melyeknek kiválasztására egy budapesti bíróságot kértünk meg, az ügyben eljáró bíró) cigányként határozott meg. Bár kidolgoztunk egy szempontrendszert az etnikai hovatartozás meghatározására, tapasztalataink szerint az esetek túlnyomó többségében erre teljes bizonyossággal emlékeztek vissza az ügyvédek. Az esetek kisebb részében pedig az ügyfél neve, édesanyja neve, születési adatai, lakcíme és az elkövetett bűncselekmény típusa alapján erősítették meg, illetve idézték fel, hogy cigány vagy nem cigány személyről van-e szó. Ez a módszer egyébként egybeesett a Hood által alkalmazottal. Bár az Egyesült Királyságban

jogszerűen kezelhetik a büntető hatóságok a terheltek etnikai hovatartozásra vonatkozó adatait (s itt, csakúgy mint Magyarországon 1990 előtt, nem az önmeghatározás érvényesül), ez hiányzik az aktából, ha a pártfogók elmulasztják a bírósághoz eljuttatni a környezettanulmányt (*Social Inquiry Report*). Az ilyen akták esetében Hood a pártfogóktól szerezte be az etnikai hovatartozásra vonatkozó adatot.

Nem kezeltük tehát a kutatás során az etnikai hovatartozás megnevezésű adatot, így álláspontunk szerint sokak adatvédelemmel kapcsolatos aggályait védve ki. Az általunk kezelt adat az ügyvéd meghatározása a vizsgált személy etnikai hovatartozásáról, míg ennek meghatározására megadott szempontrendszerünk a következő volt: – rasszjegy, – név, – öltözködés, viselkedés, nyelvhasználat, – lakóhely (község, város, cigánysor, cigánytelep), – saját elmondás, – az ügyben eljáró, ill. az ügybe bevont személy iratanyagban fellelhető, illetve az ügyvéd közlése alapján rekonstruálható megítélése alapján, – egyéb.

Szélsőséges körülmények elgondolása esetén felvethető, hogy olyan személy került bele próbakutatásunk cigány mintájába, akit csak és kizárólag az ügyvéd érzékelt e kisebbséghez tartozónak. Miután a többségi társadalométól általában eltérő bőrszínű, látható kisebbségről van szó, ennek rendkívül kis lehetőségét látjuk. Az ilyen hibák kiküszöbölésére álláspontunk szerint azon kutatások sem voltak alkalmasak, amelyek a rendőrség (Csepeli, Örkény, Székelyi), illetve az önkormányzati dolgozók részéről (Sík) a cigányok felé fennálló előítéletességet mérték.

A nem cigány mintánknál is ügyeltünk arra, hogy külföldi állampolgárt ebbe a csoportba ne vegyünk fel. Így az esetlegesen a külföldiekkel szembeni eltérő bánásmód nem torzította vizsgálatunkat. Elképzelhető, hogy egyéb kisebbségekbe (nemzeti, vallási, eltérő szexuális orientációjú kisebbséghez) tartozó személyek jelen vannak a mintában, e kisebbségekhez való tartozást azonban kutatásunk szempontjából nem tekintettük torzító hatásúnak. A mintavétel ilyen módja nem zárja ki, hogy a cigány mintába nem cigány kerülhetett be, de ezt statisztikailag kiegyenlítette, hogy a fordítottja is ugyanilyen valószínűséggel előfordulhatott.

Sík Endrének a TÁRKI számára végzett kutatása szerint az önkormányzati dolgozók között általános a cigányokkal szembeni előítéletek megléte (1997-ben a válaszadók 61 %-a nem engedett volna be romát a településére). Fábián Zoltán a lakosság körében mutatta ki a cigányokkal szemben fennálló előítéleteket. A Csepeli-Örkény-Székelyi kutatás hazánk rendőrségére vonatkozóan megállapította a rasszizmus meglétét, főképp azon

vidéki rendőrök között, akik cigányok által sűrűbben lakott vidékeken teljesítenek szolgálatot. Az MHB Fogdamegfigyelő Programjának elemzése szerint a cigányok nagyobb arányban panaszkodnak bántalmazásról, illetve a nyomozati szakaszban “kivert vallomásról”, mint a nem cigányok. Bár az ügyészek és bírák cigányokkal kapcsolatos érzelmeiről nem állnak rendelkezésünkre kutatásokkal alátámasztott adatok, azt sem áll módunkban feltételezni, hogy az előítéletes gondolkodás e körben nincs jelen. A kutatásvezetőnek a mélyinterjúk során a megkérdezett bírák és rendőrtisztek olyan általánosító, a cigányokkal kapcsolatos szemléletről számoltak be, amelyek arra utalnak, hogy a cigányok életmódjáról és attitűdjeiről a többségi társadalom előítéletes gondolkodásához hasonló módon vélekednek.

Koncepciónk szerint a fenti vizsgálatok által feltárt előítéletek a gyakorlatban is megjelennek, s ennek nyomán a büntetőeljárásban a cigányokkal szemben a rendőrök, ügyészek vagy bírák eltérő módon járnak el, mint a nem cigány terheltekkel szemben. A vizsgálat célja az eltérő bánásmód megnyilvánulási formáinak, gyakoriságának kimutatására alkalmas tényezők azonosítása volt.

A törvény előtti egyenlőség elve sérelmének tekintettük azokat az aktusokat, amelyek során valakivel szemben cigányságra utaló sajátosságai miatt az ügyében eljáró hivatalos személy a jogszabályok szerint megkívánt, lehetséges, átlagos, a dokumentumokon alapuló helyzetértékelés alapján elvárhatónál súlyosabb jogkövetkezményt alkalmaz, illetve ilyen személlyel szemben az illető számára hátrányt okozó különbséget tesz.

A próbakutatás célja az volt, hogy kidolgozzuk, megtaláljuk és kipróbáljuk azokat a mutatókat és eszközöket, melyek segítségével a bíróságon fellelhető iratanyag segítségével az esetleges egyenlőtlen bánásmód kimutatható. Ezek az eszközök: adatlap az iratanyag feldolgozásához, interjúvázlat az ügyvédek kikérdezéséhez.

A próbakutatás nyomán később elvégzendő vizsgálat annak megállapítására irányul, hogy az egyenlőtlen bánásmód, megkülönböztetés

- létezik-e,
- ha igen, milyen gyakorisággal fordul elő,
- a folyamat mely pontjain,
- milyen formában tapasztalható,
- van-e ügýtípus szerinti eltérés,
- milyen hátrányokhoz vezet?

A próbakutatást dokumentumelemzés segítségével végeztük el. Ez a megoldás nem tette lehetővé, hogy az esetleges egyenlőtlen bánásmód,

megkülönböztetés teljes körét vizsgáljuk ezen a területen. Nem voltak vizsgálhatók az olyan esetek, amikor ugyanazon bűncselekmények ügyében egyes személyek ellen indul, mások ellen nem indul büntetőeljárás (pl. bolti lopás). Nem hasznosítottuk azon leginkább közszájon forgó elméleteket sem, amelyek pl. a rendőrök által közúti járműellenőrzés során elkövetett vesztegetés és a hasonló értékben elkövetett vagyon elleni, illetve “fehér galléros” bűncselekmények látenciája és a felderítettség esetén a kiszabott szankciók között mutatkozott.

Megfigyelés lehetőségének hiányában kimaradt például a gyanúsítottal szembeni viselkedés, beszédmód, az emberi méltóság tiszteletben tartása, stb. terén vélelmezhető teljes megkülönböztetés. Ezek a jelenségek minden “hivatali érintkezés” során előfordulhatnak, nem tartoznak tehát kizárólagosan a törvény előtti egyenlőség kérdésköréhez. A vizsgálatba való bevonásuk a tárgy szempontjából nem feltétlenül indokolt. Van azonban egy terület, melyet nem hagyhattunk figyelmen kívül: az eljárás során a gyanúsítottat ért fizikai bántalmazással, erőszakkal kivételt kellett tennünk. A vizsgálat módszerének megfelelően ezzel összefüggésben csak a panaszok számát és tartalmát tudtuk rögzíteni, a felderítési és ítéleti statisztika tükrében többre nem vállalkozhattunk.

Ugyancsak kimaradt az igazoltatás, közúti ellenőrzés és eljárás megindítása nélküli előállítás, illetve őrizetbe vétel számában, illetve módjában tapasztalható megkülönböztetés (amerikai példák e téren ígéretesnek mutatkoznak, a mi általunk választott módszer ennek vizsgálatát azonban nem tette lehetővé). A hogyan válik valaki gyanúsítottá kérdése szintén nehezen lett volna vizsgálható, itt a rendőrökkel elkészített interjúk alapján az informátoroktól, családtagoktól történő adatgyűjtés és az ennek alapján kialakuló alapos gyanúhoz kapcsolódó technikákban tapasztalható eltérés. Ezek tehát fontos szempontok, de hatékony, racionális vizsgálatuk reménytelenül nehéz. A dokumentumelemzés (iratanyag) segítségével végzett kutatás tisztán a büntetőjog érvényesítése, alkalmazása terén vélelmezett egyenlőtlen bánásmódra, hátrányos megkülönböztetésre koncentrálódik, olyan esetekben, ahol az ügy már bírói szakba jutott. A büntetett előélet és a visszaesés büntetés kiszabására, előzetes elrendelésre, illetve egyéb eljárásbeli pontokra gyakorolt hatását kiemelten próbáltuk kezelni. A vizsgálatra az alábbi bűncselekmény típusokból választottunk: lopás vétsége, lopás büntette, rablás.

A cigány elítéltek Huszár és Póczik kutatásai szerint is felülreprezentáltak a vagyon elleni bűncselekmények, kiemelten pedig a fenti

cselekmények elkövetői között. Választásunk azért esett e típusokra, hogy biztosíthassuk a megfelelő elemszámot a mintában. Másrészt azonban feltételeztük, hogy kevesebb kiugró bánásmódot dokumentáló esetet találunk olyan ügyekben, melyekben a hivatalos személyek általában “hozzászoktak” a cigány elkövetők jelenlétéhez.

Hogy csökkentsük a jogszabályi változásokból eredő esetleges különbségeket az egyes eljárások között, törekedtünk arra, hogy olyan ügyeket válasszunk, melyekben 1997. január 1-jét követően indult meg a büntetőeljárás, és amelyekben már legalább I. fokú ítélet rendelkezésre állt. 200 ügyet terveztünk feldolgozni, ám a gyakorlati nehézségek miatt a feldolgozott akták száma 146 lett. Budapesten 70, Miskolcon 76 esetet vizsgáltunk. A budapesti ügyek közt 35, a miskolciak közt 34 cigány ügy szerepelt. A nem cigányok száma Budapesten 35, Miskolcon 42 volt. Miskolcon a városi bíróságon, míg Budapesten nagyrészt a Pesti Központi Kerületi Bíróságon, kisebb számban pedig a II-III., a XVIII-XIX., a IV-XV. Kerületi Bíróságon, valamint a XX-XXI-XXIII. Kerületi, a Budai Központi Kerületi és a Budakörnyéki Bíróságokon vettük fel az adatokat. Budapesten 14 ügyvédől, illetve ügyvédi irodától kaptunk elsőfokú bírósági ügyszámokat és meghatározást a vizsgált személy etnikai hovatartozásáról, míg Miskolcon 10 ügyvéd vett részt a munkánkban. A budapesti ügyvédeket a büntető kirendelést vállaló ügyvédek jegyzéke alapján kerestük meg. A nyilvántartásból megállapítható volt, hogy abban valamennyi olyan ügyvéd, illetve ügyvédi iroda szerepel, aki, illetve amelyek általában, tehát megbízással is vállalnak büntető képviselést. Bevalljuk, hogy bár kis számban, de akadtak olyan ügyvédek, akik mindent elkövettek azért, hogy ne kelljen a próbakutatásban együttműködniük.

A kutatási helyszínek kiválasztását egyrészt az befolyásolta, hogy mindkét város közepesen roma-sűrű terület (Kertesi-Kézdi), másrészt az ügyvédekkel könnyebb volt a kapcsolatteremtés, mint lehetett volna más városokban. A rendőri előítéletekről és a cigányoknak a két helyszínen való jelenlétéről tudottak birtokában azt feltételezhettük, hogy átlagosan előítéletes magatartásformákkal találkozunk.

A fentiekből látszik, hogy nem állt módunkban egy reprezentatív mintát létrehozni, de ez az adatvédelmi jogszabályok ismeretében eredetileg nem is lehetett célunk.

II. RÉSZLETES JELENTÉS

Nagyon fontosnak találtuk, hogy az elemzéskor a mintában szereplő adatokat ne csak a cigány, illetve nem cigány adatok szerint vessük össze, hanem figyelembe vegyük azt is, hogy az ügyet a borsodi megyeszékhelyen vagy a fővárosban tárgyalták. A legtöbb eltéréseget mutató tendencia csak így követhető nyomon.

A kutatásba olyan esetek kerültek be, melyek az első fokú ítéletig már eljutottak, de nem volt feltétel a jogerős elbírálás. Ami pedig a bűncselekmény típusokat illeti: lopás vétsége, lopás büntette és rablás büntette szolgáltak mintaként.

Legnagyobb feladatnak a bírósági ítéletben foglalt szankciók összevetése mutatkozott. A rendelkezésünkre álló puszta számadatok feldolgozásához fel kellett vennünk a kapcsolatot rendőrségi, ügyészségi és bírósági statisztikusokkal. Ők tudták megvilágítani azt, hogy az általunk kapott eredmények az évek és területek vonatkozásában valójában mit is jelentenek. Nem elég tudnunk, meddig tart átlagosan egy lopás vétségének elbírálása Miskolcon avagy Budapesten, ha nem tudjuk, mi az országos átlag. Továbbra is látszik az, hogy bőséges adathalmazzal rendelkezünk, de bele kell törődnünk abba, hogy ez egy próbakutatás, és sok kérdés megválaszolásához túl kicsi az elemszám. Számolnunk kellett azzal, hogy bizonyos helyeken adathiány van. Adathiányt eredményezett, ha az aktában eleve nem volt megtalálható a szükséges információ, ha a bírósági tárgyalásról csak rövidített jegyzőkönyvet állítottak ki, illetve, hogy az ügyészségi iratok bizonyos esetekben nem kerültek be a bírósági aktába. Egy nagyobb mintában, nagyobb elemszámmal az ilyen jellegű nehézségek nem fognak jelentkezni, hiszen a próbakutatás elérte azt a célt, hogy a szignifikáns adatokat feltárta.

A MINTÁBAN SZEREPLŐ BŰNCSELEKMÉNYEK

1. A bűncselekmény típusok megoszlása cigány és nem cigány elkövetők esetén

A mintába kerülő lopás vétsége, lopás büntette és rablás büntette arányok a két városban megegyeztek, tehát az ilyen bontásban mutatkozó különbségeket (Budapest – Miskolc, cigány – nem cigány) el kell fogadnunk.

Bcs. típus	Összes elem	Budapest	Miskolc	Cigány	Nem cigány
-------------------	-------------	----------	---------	--------	------------

<i>Lopás vétsége</i>	31,7 %	34,8 %	28,9 %	27,3 %	36,4 %
<i>Lopás büntette</i>	33,1 %	26,1 %	39,5 %	30,3 %	36,4 %
<i>Rablás büntette</i>	26,9 %	27,5 %	26,3 %	36,4 %	16,9 %

A Huszár László által végzett BV kutatás adataival összecsengenek a próbakutatás arányszámai, bár a próbakutatás mintájában a cigányok a rablások esetén némileg felülreprezentáltak.

2. Vizsgáltuk, hogy a nyomozás elrendelésekor, majd a vádirat/indítványban, illetve az ítéletben hogyan minősítették az ügyeket

a) A nyomozás megindulásakor:

A nyomozás megindulásakor a mintában szerepelt 42 db lopás vétsége (21 Miskolc – 21 Budapest), 55 db lopás büntette (34 Miskolc – 21 Budapest) és 38 db rablás büntette (19-19).

A cigányok 18 db lopás vétségét, 22 db lopás büntettét és 23 db rablás büntettét követtek el a gyanúsítások alapján. A nem cigányok: 24 db lopás vétsége, 33 db lopás büntette és 13 db rablás büntette.

b) A vádirat/indítványban:

Az ügyész indítványa nyomán az ügyek a következőképpen alakultak: 38 db lopás vétsége (19-19), 60 db lopás büntette (35 Miskolc – 25 Budapest) és 39 db rablás büntette (20 Miskolc – 19 Budapest). A cigányok esetében a változások: 17 db lopás vétsége, 22 db lopás büntette és 23 rablás büntette. A nem cigányok esetében pedig: 21 db lopás vétsége, 37 db lopás büntette és 15 db rablás büntette.

c) Az első fokú ítéletben:

Az elsőfokú bírói eljárásban 4 esetben született felmentő ítélet (1 Miskolcon és 3 Budapesten), 40 embert ítétek el lopás vétsége miatt (20-20), 52 embert lopás büntette miatt (32 Miskolc, 20 Budapest) és 35 embert rablás büntette miatt (20 Miskolc, 15 Budapest).

A cigányok esetében: 2 esetben született felmentő ítélet, 19 db elítélés lopás vétsége miatt, 20 db lopás büntette, 19 db rablás büntette miatt. A nem cigányok esetében: 2 felmentő ítélet, 21 elítélés lopás vétsége miatt, 31 elítélés lopás büntette miatt és 15 elítélés rablás büntette miatt.

AZ ELJÁRÁS ALÁ VONT SZEMÉLYEK

3. Milyen arányban található az iratanyagban cigányságra utaló jelző?

A teljes iratanyag áttekintése alapján azt tapasztaltuk, hogy a cigány elkövetők 62,1 %-a esetén (41 esetben) az aktákban találunk utalást arra, hogy cigány terhelttel állunk szemben. Az összes feldolgozott aktánál Budapesten ez az arány 24,3 %, Miskolcon magasabb, 31,6 %.

Ez az érték azért jelentős, mert az előzetes ügy- és iratismeret az eljárás sarokpontját jelentheti. Abban az esetben, ha az etnikai hovatartozásra vonatkozó adatról az eljáró szervek már az iratokból tudomást szereznek, ez a nélkül befolyásolhatja őket döntéshozatalukban, hogy személyesen találkoznának a terhelttel, vagy meggyőződnének arról, ki az, aki felől ítélniük kell.

Az eltérő bánásmódot jelző mutatók esetében a cigányságra utaló jelzőt tartalmazó ügyiratok vizsgálata olyan szignifikáns különbségekhez vezetett a nem cigány mutatókkal való összehasonlításban, aminek következtében állíthatjuk, hogy az esetleges diszkriminációt statisztikai eszközökkel akkor is tetten érhetjük, ha a cigányságra utaló jelzőt nem tartalmazó cigány aktákat nem cigány aktaként kezeljük.

A további kutatás szempontjából jelentős ez az adat, hiszen felveti annak lehetőségét, hogy kizárólag az aktákban található információk alapján határozzuk meg a vizsgált személy etnikai hovatartozását. A próbakutatás adatai alapján azt várhatjuk, hogy a később vizsgálandó akták 1/3-a tartalmaz majd cigányságra utaló jelzőt. Az utalások a következő formákban fordultak elő a leggyakrabban: “cigány”, “roma”, “cigány férfiak”, “cigány nők”, “cigány család”, “hosszú hajú cigányasszony”, “fiatal cigány férfi”, “roma származású”, “barna bőrű”, “kreol bőrű”, “sötét bőrű”, “feltűnően sötét bőrű”, “cigány kinézetű”, “cigány nemzetiségű”, “cigány suhancok”.

4. Az elkövetők milyen arányban büntetett vagy büntetlen előéletűek?

A kérdésre 142 esetben kaptunk az adatlapokból információt. A mintában szereplő személyek 60,3 %-a volt büntetett előéletű, 30,7 %-a pedig nem rendelkezett korábbi elítélésekkel.

A nem cigány büntetlen előéletűek száma a mintánkban magasabb volt, de a cigány mintához képest a különbség statisztikailag nem volt jelentős. Az előzetes letartóztatásba kerülőknél az etnikai hovatartozás szerinti arány pont ellenkezőleg alakul. A cigányok közt 38-nak, a nem cigányok közül 48-nak volt priusza. Ez arra utal, hogy a bűnöző előélet a nem cigányoknál kisebb, míg a cigányoknál nagyobb súllyal esett latba az előzetes letartóztatás elrendelésénél.

A büntetett előélet bűncselekmény típusok szerinti vizsgálatánál a keresztoszlás nem mutat demonstratív különbséget a cigány és nem cigány csoport között. A 88 büntetett előéletűes közül 24 olyan volt, akinél az iratanyagban találtunk cigányságra utaló jelzőt. Ez az ügyek 27,3 %-a.

5. A visszaesés kérdése

A visszaesők adatait a kérdezők hiányosan vették fel (138 helyen van adatunk), és több helyen elmulasztották kitölteni a korábbi elítélésekre vonatkozó kérdéseket. Néhány helyen ellentmondásosak voltak az adatok: bár szerepeltek korábbi elítélések a pótlapon, a vizsgált személyt büntetlen előéletűnek tüntették fel. Ez utóbbi hiba javítható volt, mint fent látható.

6. Nemek szerinti megoszlás

A nemek megoszlásának vizsgálata egybehangzott az általános trendekkel: a férfi elkövetők lényegesen nagyobb számban voltak jelen a próbakutatás mintájában.

7. Korcsoport szerint az alábbi megoszlást találtuk

	<i>Cigány</i>	<i>Cigány</i>	<i>Nem cigány</i>	<i>Nem cigány</i>
14-18	14	22,6 %	13	19,4 %
18-21	11	17,7 %	13	19,4 %
21-	36	58,1 %	41	61,2 %

	<i>Van cigányságra utaló jelző</i>	<i>Van cigányságra utaló jelző</i>	<i>Nincs cigányságra utaló jelző</i>	<i>Nincs cigányságra utaló jelző</i>
14-18	9	22 %	18	19,8 %
18-21	5	12,2 %	20	22 %
21-	26	63,4 %	53	58,2 %

	<i>Budapest</i>	<i>Budapest</i>	<i>Miskolc</i>	<i>Miskolc</i>
14-18	5	8,9 %	22	28,9 %
18-21	12	21,4 %	13	17,1 %
21-	38	67,9 %	41	53,9 %
2 %				

8. A cigány és nem cigány fiatalok száma a mintában közel azonos volt

14 cigány és 13 nem cigány fiatalok elkövető volt a mintában. Ebből összesen 9 esetben találtunk az iratanyagban cigányságra utaló jelzőket.

9. Hány eljárás folyt korábban a terhelt ellen?

A cigány és a nem cigány büntetett előéletűek esetén is azt találtuk, hogy átlagosan 3,6 bűncselekmény szerepelt a priuszukban.

10. Hány bűncselekmény szerepelt a priuszban (azok tárgyi súlya nélkül)?

A próbakutatás során nemcsak a korábbi elítélések számát rögzítettük, hanem az elítélések időpontját és az elkövetett bűncselekmények minősítését is. A büntetett előéletű cigányok korábban átlagosan 6,8, míg a nem cigány, büntetett előéletűek korábban átlagosan 3 alkalommal voltak büntetve.

11. Az elkövetők átlagéletkora

A cigány terheltek átlagosan 27,4 évesek, a nem cigányok 29,4 évesek voltak a vizsgált bűncselekmény elkövetésekor.

12. Az elkövetők egyedül követték-e el a bűncselekményt vagy társtettesekkel együttműködve?

Hipotézisünk az volt, hogy nagyobb arányban találunk cigány elkövetők közt olyanokat, akik nem egyedül, hanem legalább egy másik társukkal követik el a bűncselekményt. A statisztikai adatok szerint a cigányok 74 %-ának, a nem cigányok 46 %-ának volt társa a bűncselekmény elkövetésekor.

Különbség mutatkozott abban, hogy hány társtettes szerepelt a bűncselekményben. A cigányoknál átlagosan 1,6, a nem cigányoknál 1 társtetessel találkoztunk a vizsgált iratokban.

NYOMOZATI SZAKASZ

13. Mi alapján indul meg az eljárás?

Az eljárás háromféle módon indulhat meg: bejelentésre, hivatalos észlelésre vagy feljelentésre. Hipotézisünk az volt, hogy cigány elkövetők esetén gyakoribb lesz a feljelentésre (ismeretlen személy ellen, de személyleírással) induló büntetőeljárások száma.

A teljes mintát vizsgálva az esetek 31,7 %-a indul bejelentésre, 6,9 %-a hivatalos észlelésre és 61,4 %-a feljelentésre.

A rendelkezésre álló adatok alapján azt az eredményt kaptuk, hogy a cigány-elkövetők ellen indított eljárások 65,2 %-a indul feljelentésre, míg nem cigány elkövetők esetében ez az arány 58,4 %-os. Budapesten és Miskolcon az eltérés a feljelentések számát tekintve egy hűján azonos, tehát e tekintetben nincs különbség a két város között.

Az adatok azt mutatják, hogy a bejelentésre induló eljárások közt nagyobb arányban vannak a nem cigány elkövetők, 35 %-os ez az arány, a cigányok esetében pedig 29 %. A bejelentések esetében nagyobb az esélye annak, hogy konkrét személy került a rendőrség látókörébe, nem is keresnek más elkövetőket. Ha nem konkrét személy került a rendőrség körébe (ez cigány elkövetőknél valószínűbb), a rendőrségnek az elkövetőt még fel kell

kutatnia, meg kell szaporítania adott körzetben az igazoltatások, elszámoltatások és az esetleges előállítások számát.

Továbbgondolási irányunk az volt, hogy döntő az, a feljelentések kitől érkeznek, illetve a feljelentést követő időszakban a rendőrség milyen lépéseket tesz az elkövető felkutatására, azaz, hogyan jut az elkövető nyomára cigány és nem cigány elkövetők esetében.

14. Kitől érkezett a feljelentés?

Nem mutatkozott szignifikáns különbség a sértettől vagy annak rokonaitól, barátaitól érkező feljelentések számában cigány, illetve nem cigány elkövetők esetén. A nem cigányok esetében gyakrabban, az esetek 15,7 %-ban fordult elő, hogy a tulajdonos tette a feljelentést, viszont a kórházaktól érkező feljelentések csak cigány elkövetők esetében fordultak elő.

15. Hogyan jutott a rendőrség az elkövető nyomára?

Nem mutattak számottevő eltérést cigányok és nem cigányok közt a tanúk azonosítása, illetve a tettestárs terhelő vallomása alapján felkutatott elkövetők. A tettenérése bűncselekmények a nem cigány elkövetők esetében a mintában 1/3-dal gyakoribbak, tehát a bűncselekmény elkövetése és az eljárás megindulása között cigányok esetében több idő telik el átlagosan.

A sértettek azonosítása alapján a cigány elkövetők kétszer annyian “buknak le”, mint a nem cigány elkövetők. Elképzelhető, hogy a többségi társadalomhoz tartozók a látható kisebbségi jegyeket jobban megjegyzik, és felismerésre bemutatás esetén leginkább e jegy alapján azonosítják be az elkövetőt. A nem cigány elkövetők közel fele tettenérés során került a hatóságok látókörébe, míg utcai igazoltatás során fele annyi nem cigány elkövető nyomára tudott a rendőrség rábukkanni, mint a cigányok esetében. Úgy tűnik, hogy a cigány elkövetőket a nyomozó hatóság tettenérés híján is nagyobb számban tudja kézre keríteni.

A tanúkihallgatás során tett beismerő vallomás alapján cigányok egyetlen esetben sem kerültek a rendőrség látókörébe. Ennek különösen oka lehet – és ezt a szerepváltozások sorrendje is alátámasztja –, hogy a cigányokat igen kevés esetben hallgatják ki tanúként. Első kihallgatásuk alkalmával leggyakrabban már gyanúsítottként állnak a nyomozók előtt.

Információkat kellett volna gyűjtenünk arról, hogy pusztán a sértetti felismerés szolgálta-e a vád, illetve az ítélet alapját, vagy a rendőrség más módszerekkel is meggyőződött az elkövető kiléte felől.

A tanúként kihallgatáskor a terheltek igazmondási kötelezettsége van, gyanúsítottként való kihallgatáskor viszont ez az igazmondási kötelezettség megszűnik, a kihallgatott gyanúsított a vallomástételt egészében és külön-külön kérdésekre is megtagadhatja. Abban az esetben, ha nem tesz vallo-mást, beismerő vallomást, még hosszú ideig elhúzódhat az eljárás, és ilyenkor a rendőrségnek és ügyészségnek alkalma nyílik a puha-rejtett diszkrimináció alkalmazására. Sok esetben hallunk arról, hogy az előzetes letartóztatásban lévők látogatóinak fogadását vagy a csomagok, levelek érkezését vagy indítását, ugyan a törvény szabta keretek között, de pszichikai nyomásgyakorlásra használják.

Elszámoltatás és igazoltatás során az arány a cigányoknál magasabb, majdnem kétszer olyan gyakori, mint nem cigányok esetében. Felmerül, hogy ez a rendőröknek mutatja nagyobb kedvét a cigányokkal szembeni olyan intézkedésre, melyek közül az előbbi a jogszabályok szerint nem léteznek, az utóbbi pedig nem kíván meg semmilyen indokolást.

Közúti ellenőrzés során a feldolgozott ügyek egyikében sem jutott a rendőrség cigány elkövető nyomára, nem cigányok közül viszont 4 % ilyen módon került a rendőrség látókörébe.

16. Az ügyvédi aktivitás vizsgálata az első gyanúsított kihallgatáson

Azt tapasztaltuk, hogy a vizsgált 145 esetből 68 esetben volt kötelező az ügyvéd kirendelése. A 87 esetben büntetett előélettel rendelkezők esetében 32-nél volt kötelező a védelem. Ez az összes eset 36,8 %-a. A kirendelt védők előfordulása megegyezett a büntetett és büntetlen előéletek esetén, a meghatalmazott ügyvédek elemszáma viszont túl kicsi volt a további bontáshoz.

A védők az összesen vizsgált 134 esetből 4 alkalommal jelentek meg. Ez nagyon alacsony fokú aktivitást mutat. A 134 esetből 99 alkalommal védő értesítésére sem került sor, legalább is a dokumentációból ez nem volt utólag rekonstruálható.

A cigányok esetében 62 esetből 2 alkalommal jelent meg az értesített védő, tehát az ügyek 96,8 %-ában nem volt jelen védő. A nem cigányok esetében 70 esetből 2 alkalommal jelent meg védő, tehát az ügyek 97,1 %-ában nem volt jelen védő.

17. Hány alkalommal hallgatták ki a terhelteket gyanúsítottként?

Leggyakoribb az 1-3 alkalommal történő meghallgatás. Ennél több alkalommal csak elvétve találkoztunk. Nincs szignifikáns különbség a cigány és nem cigány terheltek kihallgatási gyakorisága között.

18. Érkezett-e panasz a rendőrséghez vagy az ügyészséghez az őrizet elrendelése és/vagy fogatosítása miatt?

A teljes mintában a cigány őrizetesek 17,9 %-a, a nem cigányok 12,7 %-a tett panaszt. Az őrizetes cigányok több mint fele nem tett panaszt. Nagy különbség mutatkozik a budapestiek és a miskolciak panasztevési hajlamában. Nem mutatkozott viszont különbség a tekintetben, hogy a büntetett előéletűek vagy a büntetlenek tettek gyakrabban panaszt: a büntetettek 14,5 %-a, míg a büntetlenek 15,6 % -a élt ezzel a lehetőséggel.

19. Előzetes letartóztatásba került-e a terhelte az eljárás folyamán?

Az adatok azt mutatják, hogy az eljárás megindulását követően a cigány terheltek 50 % -a, tehát pontosan a fele, míg nem cigány terheltek esetében a terheltek 40,8 % -a kerül előzetesbe. A különbség mintegy 10 %. Tovább vizsgálódva találtuk azt, hogy a teljes mintában szereplő esetek 57 %-ában a büntetett előéletűek előzetes letartóztatásba kerültek. Megfelelő elemszám hiányában nem vizsgálhattuk meg az előzetes elrendelése és a Hood által a fekete és fehér terheltek közötti eltéréseket leginkább magyarázó tényezők közötti kapcsolatot: bűncselekménnyel okozott kár megtérülése, a sértett magánszemély, az elkövető családi állapota, a büntetőeljárás hatálya alatti újabb bűnelkövetés, bizonytalan családi háttér, 2-4 vagy 5-7, illetve 11-nél több korábbi elítélés, korábbi elítélés erőszakos bűncselekmény vagy rablás, fegyver használata, illetve a korábban elkövetett, a jelenlegivel azonos főbűncselekmény, korábbi azonos bűncselekményért előzetes mellőzése, korábbi szabadságvesztést, illetve pénzbüntetést kiszabó ítélet, korábbi próbára bocsátás, erre való reakció alacsony foka, elítélés három hasonló vád alapján, egyéni elkövető, illetve ő vitte a vezető szerepet, rablást követett el.

20. Az eljárás hányadik napján kerültek a terheltek előzetes letartóztatásba?

A cigányok már az eljárás 102. napján előzetes letartóztatásba kerülnek, a nem cigányok pedig csak a 179. napon. Ehhez még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a cigány terheltek eljárása hosszabb ideig tart, mely azt jelzi, hogy a cigányok több időt töltöttek előzetes letartóztatásban.

A tény, hogy ilyen hosszú idővel az eljárás megindulása után kerül csak sor az előzetes letartóztatásra, megkérdőjelezi annak létjogosultságát. Nehéz azt megmagyarázni, hogy miért kell félnünk az elrendeléstől a szökéstől, elrejtőzéstől, a bizonyítékok megsemmisítésétől, vagy a bűnismétléstől, ha már eltelt több mint száz nap az eredeti bűncselekmény elkövetése óta. Ennyi idő alatt elszökni, elrejtőzni, bizonyítékokat eltüntetni is hatékonyan lehetett. Az itt leírtak természetesen nem vonatkoznak azokra az esetekre, amikor azért csúszik az előzetes elrendelése, mert a gyanúsított tényleg elrejtőzött a nyomozó hatóság elől.

Az eljárást a nyomozás elrendelésének napjától számítottuk. Ahol ez az adat nem szerepelt az aktában, a feljelentés megtételének időpontját vettük fel. Az előzetes elrendelésének indokai között a következő tipikus fordulatokat találtuk: a megvalósulni látszó bűncselekmény tárgyi súlya, fokozott társadalmi veszélyesség, nem megfelelő életvitel, szökés – elrejtőzés veszélye, a sértett megfélemlítésének lehetősége, kedvezőtlen előélet, összebeszélésnek a veszélye, nincs állandó foglalkozása, hajléktalan, munkanélküli, eddigi életvitele alapján feltehető, hogy bűncselekmények elkövetéséből tartja fenn magát, az előzetes letartóztatás feltételei fennállnak etc.

21. Előzetes letartóztatásból szabadulók a nyomozás megindulásától számított hányadik napon kerülnek szabadlábra?

Ennél a kérdésnél 35 cigány és 34 nem cigány elkövetőről volt előzetes letartóztatással kapcsolatos információnk. Látnunk kell, hogy annak ellenére, hogy Budapesten jóval hosszabb ideig tartanak az ügyek, itt mégsem mutatkozik szembetűnő különbség a Budapesten vagy Miskolcon előzetes letartóztatásban töltött napok száma között. (Budapest, 321, Miskolc 311 nap) Ezt figyelembe véve még erőteljesebben alá kell húznunk azt a tényt, hogy a cigányok átlagosan 385 napot, a nem cigányok átlagosan 232 napot töltenek előzetesben. A kettő közti különbség 5 hónap.

ÜGYÉSZÉGI SZAKASZ

22. Nyomon követtük a váderedményesség alakulását az elmúlt öt évben a megyében és a fővárosban. Ezeket az igen magas arányokat még ilyen kicsi mintában is észékellettük

A nyomozati, ügyéségi szakban, illetve az ítélet kiszabásakor nagyon kis százalékban változik meg a bűncselekmények típus szerinti megoszlása. A mi adataink alapján az ügyészi váderedményesség mindkét városban nagyon magas, ez pedig azt jelenti, hogy általában a megvádolt személyeket a bíróság bűnösnek is fogja találni. A felmentő ítéletek elemszáma olyan kicsi volt, hogy ebből nem szabad következtetéseket levonnunk a megoszlásra vonatkozólag.

23. Milyen hosszú volt az ügyész szak? (napokban kifejezve)

A cigányok esetében az ügyéségi szak 192, a nem cigányoknál 144 napon át tart. Az ügyéségi szak az, amiről a bírósági akták alapján a legkevesebb információnk áll rendelkezésre. Az ügyészség előtt zajló cselekményekről részletes leírás nem kerül be a bírósági aktába, ezeket az ügyészségen tárolják.

24. Az ügyészi meghallgatás hányadik napon történt?

	<i>Budapest</i>	<i>Miskolc</i>	<i>Cigány</i>	<i>Nem cigány</i>
Meghallgatás	167. nap	95. nap	121. nap	150. nap

Az adatok közti eltérést jelen esetben Budapest és Miskolc közt találhatnánk jelentősebbnek, de ezt az eljárást általános elhúzóásával magyarázhatjuk. A kérdéshez történő mintavételkor azt tapasztaltuk, hogy ügyészi meghallgatás igen ritka volt, például a 69 előzetesben lévő terhelt közül csak 34 esetben történt ügyészi meghallgatás, ill. csak ennyi esetben volt rekonstruálható az aktából (16 cigány és 18 nem cigány). A cigány és nem cigány adat közötti 29 nap különbség álláspontunk szerint nehezen magyarázható objektív körülményekkel. Az ügyészi meghallgatás ui. érdemi funkciót ritka esetben tölt be. Ez egy olyan adatnak tűnik, amely további összevetések nélkül is alátámasztani tűnik a cigányokkal szembeni hátrányos elbánást

BÍRÓSÁGI SZAKASZ

25. Az eljárás hányadik napján jutnak el az elkövetők a bírói szakba?

A kapott eredmények alapján a cigányok átlagosan a 237., míg a nem cigányok átlagosan az eljárás megindulását követő 190. napon kerülnek bírói szakba. Ez azt jelenti, hogy a nem cigányok esetében rövidebb idő alatt zajlik a nyomozás és az ügyész is hamarabb előterjeszti vádindítványát. Ezek ellentmondani látszanak annak a hipotézisünknek, miszerint a cigányok ügyeit igyekeznek gyorsabban befejezni, és mihamarabb megkezdeni a büntetés végrehajtását.

Ugyanakkor figyelemmel kell lennünk arra, hogy a cigányok 50 %-a előzetes letartóztatásba kerül, és az ügy lezárásáig nagyon sok esetben már nem is kerül szabadlábra. Tehát az eljárás elhúzódásával komolyan megnőhet a jogerős ítélet nélkül előzetes fogvatartásban töltött idő tartama.

Az ügyfélforgalom különbözőségeit ezek az eredmények sem támasztják alá, mert míg Budapesten a 207. napon jut a bírói szakba, addig Miskolcon csak átlagosan a 217. napon.

26. A bűncselekmény típusok szerint hányadik napon jut el az elkövető a bírói szakba?

Az előző kérdést kell továbbgondolni, figyelembe véve azt is, hogy a kisebb súlyú bűncselekmények megítélése és felderítése is egyszerűbb lehet, ebből következik, hogy hamarabb el kell, hogy jusson a bírói szakba.

Bűncselekmény típusa	Cigány	Nem cigány
Lopás vétsége	108. nap	138. nap
Lopás büntette	428. nap	284. nap
Rablás büntette	182. nap	105. nap

Ilyen bontásban már az eredmények azt sugallják, hogy bár az átlagot figyelembe véve a cigányok később jutnak a bírói szakba, ez nagyban függ a bűncselekmény minősítésétől.

A kisebb súlyú bűncselekmények esetén a cigányoknál a nyomozati és ügyészségi szak átlagosan 30 nappal rövidebb, mint a nem cigányok esetében. A nehezebben megítélhető lopás büntette esetében a cigányoknál majdnem másfélszer annyi idő telik el nyomozati és ügyészségi szakban, mint nem cigányok esetén. Végül a rablásos bűncselekmények tisztázása is átlagosan 77 nappal tovább húzódik, ha cigány az elkövető.

27. Milyen hosszú a bírósági szak?

A cigányok esetében a bírósági szak átlagosan 511 napig tart, ez nem cigányoknál 365 nap. A kettő közti különbség 146 nap, ez közel 5 hónapos különbséget jelent.

A két város közt is különbség mutatkozott, Miskolcon az átlag 301 nap, Budapesten viszont 592 nap.

28. Milyen hosszú a bírósági szak az egyes bűncselekmény típusok esetében?

<i>Bűncselekmény típusa</i>	<i>Cigány</i>	<i>Nem cigány</i>
Lopás vétsége	315 nap	333 nap
Lopás büntette	612 nap	371 nap
Rablás büntette	598 nap	285 nap

A lopás vétségének elbírálásakor nem mutatkozik szignifikáns különbség cigány és nem cigány elkövetők esetében. A súlyosabb bűncselekményeknél viszont a kapott eredmények azt jelzik, hogy lopás büntette esetében átlagosan 8 hónappal, rablás büntette esetében több, mint 10 hónappal tovább tart a cigány elkövetők ügyeinek elbírálása. Némileg csökken viszont a lopás vétsége esetén fennálló különbség.

29. Hány tárgyalási napot tartottak a bírósági szakban?

A cigányok esetében átlagosan 3,4, míg nem cigányok esetében 2,7 alkalommal volt tárgyalás. Ha figyelembe vesszük, hogy a cigányok ügyei milyen nagy mértékben elhúzódnak, arra a következtetésre jutunk, hogy két tárgyalási nap között több idő telik el a cigányok esetében, hosszabb lesz az az idő, amíg “nem történik” semmi, és 50 %-uk ezt az időt előzetes letartóztatásban tölti. Aligha érvényesül a soronkívüliség elve, melyet a törvény privilégiumként kezel az előzetesben fogvatartottak számára.

30. Tárgyalási napok száma (figyelembe véve azokat a napokat is, ahol vagy csak rövidített jegyzőkönyv volt, vagy ahol elnapolásra került sor)

Cigányok esetén átlagosan 3,5, nem cigányok esetén 2,81 tárgyalási nap volt kitűzve összességében az eljárás során. A további bontással azt vizsgáltuk, hogy hány olyan tárgyalási nap volt, amelynek történései utólag rekonstruálhatók. Problémás volt a rövidített jegyzőkönyves tárgyalások feldolgozása. A problémát az jelentette, hogy a rövidített jegyzőkönyvből nem mindig derülnek ki a foganatosított eljárási cselekmények, az, hogy miért csak rövidített jegyzőkönyvet töltöttek ki, és elnapolás esetén nem mindenhol vehető ki tisztán, hogy az elnapolást mi is alapozta meg valójában.

31. Hány olyan tárgyalási nap volt, ahol csak rövidített jegyzőkönyv volt, illetve ahol a tárgyalás elnapolására került sor?

Cigányok esetében 1,8, nem cigányok esetében 1,6. Nincs szignifikáns különbség. Viszont ezeknek a tárgyalásoknak a folyásáról további információ nem áll rendelkezésünkre.

32. Hány olyan tárgyalási nap volt, ahol érdemben történt valami, és ez a jegyzőkönyvekből is kiderül?

Cigányok esetén 1,6, nem cigányok esetén 1,1 olyan tárgyalási napot tűztek ki, ahol az események folyása utólag rekonstruálható volt. A kapott eredmények alapján, az eljárás hosszát és a kitűzött tárgyalási napok számát összevetve arra a következtetésre jutottunk, hogy a cigányok esetén a büntetőeljárás során gyakrabban, sűrűbben tűznek ki eljárási napokat, de a több kiszabott tárgyalási nap nem segíti az ügy gyorsabb lefolyását.

33. Az egyes bűncselekmény típusok esetében átlagosan hány tárgyalási napon bíralták el első fokon a cselekményt?

A hasonló bűncselekmény típusok esetében a tárgyalási napok száma közt nem mutatkozik különbség. De tudjuk azt, hogy azonos számú tárgyalás különböző tartam alatt kerül kitűzésre és a két tárgyalási nap közt eltelt idő a cigányok esetében jóval hosszabb lehet, mint a nem cigányok esetében.

A TELJES ELJÁRÁSRA ÉS A BÜNTETÉSKISZABÁSRA VONATKOZÓ INFORMÁCIÓK

34. Milyen hosszú a teljes eljárás cigány és nem cigány elkövetők esetében?

A cigányok ügyei az eljárás megindításától az első fokú ítélet meghozataláig átlagosan 753 napig, a nem cigányoké 550 napig tartanak. Ez hónapokban kifejezve közel 7 hónap bizonytalanságot jelent. Az ügyek elhúzódásában természetesen a bíróságok túlterheltsége is szerepet játszik, de mivel átlagokat tekintettünk, és a mintában fele-fele arányban szerepeltek a cigányok és nem cigányok, az ügyek általános elhúzódása ezeket az eredményeket nem befolyásolta. Budapesten az elintézési idő 804 nap, Miskolcon átlagosan 511 nap.

35. Milyen hosszú a teljes eljárás cigány és nem cigány elkövetők esetén, az egyes bűncselekmény típusokban?

Bűncselekmény típusa	Cigány	Nem cigány
Lopás vétsége	423 nap	453 nap
Lopás büntette	1040 nap	662 nap
Rablás büntette	784 nap	390 nap

Ismét azt tapasztaljuk, hogy a bűncselekmény típusok szerinti bontás más képet mutat, mint a teljes átlag. Egyszerű, kis súlyú bűncselekmények esetén a teljes eljárás hosszát tekintve, átlagosan 1 hónappal rövidebb időt vesz igénybe a cigányoknál az első fokú ítélet meghozatala, ha az időintervallum-kezdetnek a nyomozás megindítását tekintjük.

A súlyosabb bűncselekmények mindkét fajtájánál azonban a cigányok ügymenete lelassul, átlagosan mintegy 1 évvel tovább tart az eljárásuk. Ezt megalapozta egyrészt a nyomozati és ügyészségi szaknak az elhúzódása, illetve a bírói szak különös elhúzódása. Azok a cigány terheltek tehát, akik előzetes letartóztatásba kerültek, többet töltenek jogerős ítélet nélkül szabadságvesztésben. A meghozott ítélet tartama nem ritkán napra pontosan megegyezik az előzetes fogvatartás időtartamával, következésképp a hasonló típusú bűncselekmények miatt kiszabott ítéletek súlyosabbak lesznek a cigány elkövetők esetében.

36. Hány tanút hallgattak meg az eljárásban összesen?

A cigányok esetén átlagosan 5, nem cigányok esetén 3,8 tanút hallgattak meg összesen az eljárásban. Eredeti feltételezésünk az volt, hogy a cigányok tárgyalása azért húzódik el jobban, mert több társtettessel kell számolni és egyáltalán nagyobb az esélye annak, hogy társtettesek voltak a bűncselekményben. Ez indokolná, hogy azonos ügyben több eljárás alá vont személy és ennek megfelelően több tanú meghallgatása miatt az eljárás jobban elhúzódna. Az itt kapott eredmény viszont nem alapoza meg akkora különbséget, mint amekkora különbséget a cigány és nem cigány tárgyalások napokban kifejezett hosszánál találtunk.

37. Hány szabadlábra helyezési kérelmet nyújtottak be átlagosan?

Az eredmények azt mutatják, hogy inkább a cigányok, illetve a területi megoszlást figyelembe véve inkább a budapestiek nyújtanak be szabadlábra helyezési kérelmet.

38. Kaptak-e halmazati büntetést?

Itt csak 118 aktából volt adatunk, amelyből azonban következtethetünk arra, hogy az eljárás hosszának mintánkban való elhúzódására valószínűleg hatott a halmazati eljárás megléte.

	<i>Cigány</i>	<i>Cigány</i>	<i>Nem cigány</i>	<i>Nem cigány</i>
Kapott	42,9 %	24 fő	32,3 %	20 fő
Nem kapott	57,1 %	32 fő	67,7 %	42 fő

	<i>Van cigányságra utaló jelző</i>	<i>Van cigányságra utaló jelző</i>	<i>Nincs cigányságra utaló jelző</i>	<i>Nincs cigányságra utaló jelző</i>
Kapott	16	42,1 %	53	63,9 %
Nem kapott	22	57,9 %	30	36,1 %

	<i>Budapest</i>	<i>Budapest</i>	<i>Miskolc</i>	<i>Miskolc</i>
Kapott	22	48,9 %	24	31,6 %
Nem kapott	23	51,1 %	52	68,4 %

39. Felfüggesztett szabadságvesztést szabtak ki

A nem cigányoknál kétszer olyan gyakorisággal szabnak ki felfüggesztett szabadságvesztés büntetést! A mintánkban szereplő bűncselekmények esetén 7 cigány és 15 nem cigány kapott határozott időre felfüggesztett szabadság-vesztés büntetést.

40. Pénzbüntetés kiszabása

A cigányoknál 16,7 %-os gyakorisággal szabnak ki pénzbüntetést, a nem cigányoknál azonban csak 10,4 %-os gyakorisággal.

A bírósági statisztikák alapján tudjuk azt, hogy a pénzbüntetések 45 %-át később letöltendő szabadságvesztéssé váltják át a pénzbüntetés meg nem fizetése miatt.

Az adatközlő, a bírósági jegyző ennek az adatnak a közlésekor odasúgta – mintegy magyarázatként – “Tudja, a cigányoknál!”.

41. Közügyektől való eltiltás

A közügyektől való eltiltás mellékbüntetést 3 %-kal kevesebb romára szabták ki.

A KISZABOTT BÜNTETÉS TARTAMÁRA VONATKOZÓ INFORMÁCIÓK

42. Letöltendő szabadságvesztés tartama

Amennyiben csak a letöltendőként kiszabott szabadságvesztés büntetéseket vetjük össze, azt a különbséget kapjuk, hogy a cigányokra 185 nappal átlagosan hosszabb idejű büntetést szabnak ki. Ez egy félévnyi különbséget jelent!

<i>Cigány</i>	<i>Nem cigány</i>
504 nap	319 nap

Az egyenértékesítéshez napokba számoltuk át a büntetési tételeket az ítéletekben található napi tétel és a Btk.-nak a különböző végrehajtási

fokoza-tokra vonatkozó rendelkezései alapján. Ilyen bontásban a cigány és nem cigány szankciók között 130 nap különbség mutatkozik. De ha az iratanyagban cigányságra utaló jelző is volt, ez a különbség már 279 nap. Ez több mint 9 hónap eltérés.

<i>Budapest</i>	<i>Miskolc</i>	<i>Cigány</i>	<i>Ebből cigányságra utaló jelzővel</i>	<i>Nem cigány</i>
402 nap	398 nap	464 nap	613 nap	334 nap

43. Az elkövetési érték alakulása

A nem cigány elkövetők esetében közel duplája volt az elkövetési érték, mint cigányoknál. Érdekes, hogy a kiszabott szankciók súlya pontosan fordítottan arányosan alakul!

	<i>Budapest</i>	<i>Miskolc</i>	<i>Cigány</i>	<i>Nem cigány</i>
Elkövetési érték	290 eFt	195 eFt	152 eFt	326 eFt

44. Az egyenértékesített szankciók (tartamok) hogyan alakulnak az egyes bűncselekmény típusoknál?

Lopás vétsége: A cigány elkövetők átlagosan 2 hónappal hosszabb tartamú szabadságvesztést kapnak. A cigány elkövetők átlagosan 197 napot, míg nem cigány társaik 135 napot kaptak átlagosan lopás vétsége bűncselekmény elkövetése esetén.

Lopás büntette: Lopás büntette esetén a kiszabott időtartamok nem mutattak szignifikáns eltérést, a cigányok átlagosan 300 nap, míg a nem cigányok átlagosan 304 nap letöltendő szabadságvesztés büntetést kaptak lopás büntette bűncselekmény elkövetése esetén.

Rablás büntette: A szankciók tekintetében a legnagyobb eltérés a mintában szereplő legnagyobb tárgyi súlyú bűncselekménynél tapasztalható. A cigány elkövetők rablás büntette miatt átlagosan 343 nappal hosszabb tartamú büntetést kapnak. Ez közel 1 év különbséget jelent. A mintában a cigányok átlagosan 703 napot, míg a nem cigányok 360 napot kaptak a rablás büntette bűncselekmény elkövetéséért.

45. *A gyermekek száma*

A cigányok átlagosan 1,2, a nem cigányoknak 0,5 gyerekük van.

46. *Az eltartottak száma*

A cigányok átlagosan 1,13, a nem cigányok 0,4 eltartottal bírnak.

III. AZ EREDMÉNYEK FELHASZNÁLÁSA

Mindenekelőtt a kutatás önértékét szeretnénk hangsúlyozni. Rendkívül fontos volna, hogy különféle világnézeti gyökerű prekonceptciókat objektív kutatáson és elemzésen alapuló kép váltson fel. A társadalom önismerete szempontjából jelentős, hogy hiteles véleményt alkothassunk arról, mely szakaszokban és hogyan érvényesül a diszkrimináció az igazságszolgáltatásban, és mennyire támasztható alá a megléte.

Álláspontunk szerint a próbakutatás számos olyan tényezőt azonosított, amelyek a cigány és nem cigány terheltek között eltérő bánásmódot valószínűsítene. Belátjuk, hogy a próbakutatás elemszáma nem teszi lehetővé statisztikailag védhető következtetések levonását, ám trendeket felvázol, és megalapozza egy teljesebb, a reprezentativitást jobban biztosító vizsgálat igényét.

A kutatás eredményei a későbbiekben esetleg jogi eljárásokban is felhasználhatók. Rendelkezésünkre áll az Alkotmány 57. §-a a bíróság előtti egyenlőségről, és a 70/A §, mely a megkülönböztetés tilalmát mondja ki. Konkrét ügyekben a kutatás eredményeire és a fenti alkotmányos rendelkezésekre hivatkozva elfogultságot jelenthetünk be, illetve jogorvoslatot kérhetünk.

Egyes ügyekben módunk van arra, hogy nemzetközi fórumok elé lépjünk. Valamely konkrét jogsértés esetén a sértett az Európai Emberi Jogi Bíróság előtt hivatkozhat arra, hogy esetében diszkrimináció érvényesült. A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya idevágó rendelkezései alapján a sértett az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága előtt is indíthat eljárást. Arra is van mód, hogy a sértett a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöbölésére létrejött nemzetközi szerződés alapján az Egyezmény által felállított bizottság előtt keressen jogorvoslatot. Az Emberi Jogok Európai Egyezményének 12. Jegyzőkönyvét Magyarország aláírta, az esetleges

ratifikálást követően panaszt lehet a rendőrség, ügyészség, s esetleg a bíróság diszkriminatív eljárása miatt benyújtani az Európai Emberi Jogi Bírósághoz.

Hood kutatása is hozzájárult ahhoz, hogy a brit belügyminisztérium megfigyelő rendszert működtet a diszkriminatív büntető igazságszolgáltatási hatósági gyakorlat föltérképezésére, és programokat dolgoz ki annak kiküszöbölésére. A hatósági válaszoknak természetesen a bíróságok ítélkezési gyakorlatát sem szabad kikerülnünk. Ha szükséges, a bírói mérlegelés szempontrendszerének kritikai összefoglalását, kibővítését, illetve formali-zálását kell kezdeményezni, s a változásoknak megnyerni az elvi irányító szerepet betöltő Legfelső Bíróságot és a megyei büntető kollégiumokat.

A kutatási eredményekre támaszkodva meg lehet kísérelni a jogpolitika befolyásolását. Az emberi jogi szervezetek mind a törvényeket előkészítő kormányzati szerveknél, mind pedig az országgyűlési képviselők körében lobbyzhatnak annak érdekében, hogy diszkrimináció ellenes garanciák épüljenek be a büntető joganyagba. Ebben a tekintetben különösen sürgető volna a büntetések reformja, az előzetes elrendelésére vonatkozó jog-szabályok pontosítása, továbbá a súlyosító és enyhítő körülményekkel foglalkozó joganyag korszerűsítése. A lobbyzás mellett a sajtó segítségével természetesen felhasználhatók a kutatási eredmények a közvélemény meggyőzésére, azaz – visszatérve az előző gondolathoz – a társadalom önismeretének növelésére is.

Eredetileg megjelent: *Facultas nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon*, szerk. SZABADFALVI József, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001, 283-307.

(2001)

A “CIGÁNY PER”*

1. A KUTATÁSI STRATÉGIA

A kutatási programunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon a cigányság rendelkezik-e olyan sajátos kulturális mintákkal, amelyek befolyásolják a joghoz való viszonyukat. A kérdés ilyen megfogalmazását a “cigány bűnözéssel” kapcsolatos hazai kriminológiai kutatások eredményei⁵⁸ és a kortárs jogantropológiai, illetve összehasonlító jogtudományi irodalom megállapításai között mutatkozó ellentmondások inspirálták. Az előbbi szerint a “cigány bűnözés” (vagyis az a tény, hogy a romák felülreprezentáltak bizonyos bűncselekmény típusok elkövetői körében), alapvetően a szegénységgel és az iskolázatlansággal összefüggő *szociológiai probléma* (az azonos “kemény tényekkel” jellemezhető nem-roma népesség kriminalitása hasonló, vagy azonos a romákéval), az utóbbi megközelítés viszont a romák joghoz való viszonyában a sajátos kultúra jelentőségét hangsúlyozta.⁵⁹ Mi ez utóbbi álláspontot fogadtuk el kiindulópontként, s ez bizonyos fokig befolyásolta a kutatás helyszínének és módszerének kiválasztását.

Az első koncepciónk szerint a kutatást a helyi bíróságon, a polgári ügyek résztvevő megfigyeléssel történő leírására építettük volna, és egy roma és nem-roma kontroll csoport anyagának összehasonlító elemzéséből kívántunk következtetéseket levonni a romák sajátos viselkedési mintáira vonatkozóan. Az elképzelés mögött az a feltevés állt, hogy polgári ügyszakban a legkisebb a diszkriminatív előítéletek szerepe a hatóság munkájában, így viszonylag torzításmentes képet kaphatunk a romák jogilag releváns sajátos kulturális mintáiról.

* A tanulmány közzétételéért ezúton mondunk köszönetet H. Szilágyi István egyetemi docensnek – a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcséleti Tanszéke oktatójának – az írás egykori társszerzőjének.

⁵⁸ TAUBER I., *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.; TAUBER I. – VÍGH J. – MADÁCSI I., *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata*, Kriminálstatisztikai és kriminológiai értékelés, Budapest, BM Könyvkiadó, 1988.; PÓCZIK Sz., *Etnikai hátrányok és a roma kisebbség kriminológiai nézőpontból*, Belügyi Szemle, 4 (1999/7-8), 15-40.

⁵⁹ W. O. WEYRAUCH – M. A. BELL, *Autonomous Lawmaking: The Case of the “Gypsies”*, Yale Law Journal, 103 (1993/2), 323-401.

A kutatás első évében azonban bebizonyosodott e koncepció elhibázott volta: először is kiderült, hogy – mások megfigyelésével egybevágóan⁶⁰ – gyakorlatilag elhanyagolható (vagyis jelentős mértékben *alulreprezentált*) a roma ügyfelek száma a polgári ügyszakban. Másrészt rá kellett döbbernünk arra, hogy (a magyar többség és a roma kisebbség aktuális viszonyát figyelembe véve) elhibázott törekvés, a többségi társadalom romákkal szembeni előítéletének a vizsgálatból történő kikapcsolására tett kísérletünk.⁶¹ Arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy a kutatás során, a bírósági tárgyaláson (most már a büntető ügyszakra is kiterjesztve vizsgálódásainkat) zajló interakció *egészt* kell tanulmányoznunk, amelyben szükségképpen megjelennek a nem-roma résztvevők értékítéletei, előítéletei és attitűdjei, másrészt a romáknak a többségi társadalom által működtetett igazság-szolgáltatással kapcsolatos sajátos kulturális mintái is. Ez a felismerés vezetett a kutatás alapkérdésének újrafogalmazásához, és a “cigány per” fogalmának kidolgozásához. Ettől kezdve arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon létezik-e “cigány per”, amely eltérő jegyeket mutat az olyan perekhez képest, amelyekben, az ügyben szereplő felek (többnyire a vádlottak) nem romák.

Ugyanakkor helyesnek ítéltük, ha a módszertan vonatkozásában kitarunk a résztvevő megfigyelés módszere mellett, amelynek egységes szempontrendszerét az első év folyamán kidolgoztuk, s a kutatásba bevont hallgatókat (a Miskolci Egyetem akkor 1998-ban harmadéves joghallgatói és néhány kulturális és vizuális antropológia szakos bölcsészhallgató) felkészítettük ennek alkalmazására. Emellett szólt az az érv is, hogy a bíróságon folyó kommunikáció tanulmányozására ez sokkal hatékonyabb módszernek látszott, mint a szokásos kérdőíves módszer, amely inkább a résztvevők véleményének felderítésére alkalmas, s nem annyira a kommunikáció folyamatának leírására, s további gyakorlati (a rendelkezésre álló anyagi források szűkössége) és elméleti problémákat (ki tekinthető romának?)⁶² vethetett volna fel.

⁶⁰ EGYED M., *Cigányok az igazságszolgáltatásban*, Esély, (1996/5), 78-88.

⁶¹ Lásd erről LOSS S. –H. SZILÁGYI L., *Opening Scissors: The Legal Status of the Gypsy Minority in Nowadays Hungary*, *Rechtstheorie*, 33 (2002/2-4), 483-494.

⁶² Ezt a kérdést a “cigány per” fogalmának kidolgozásakor a Huszár László által alkalmazott eljáráshoz hasonlóan oldottuk meg. Lásd HUSZÁR L., *...és bűnbódés: A magyar fogvatartottak szociológiai vizsgálata* [kandidátusi értekezés], Budapest, 1998, 148-165.; A roma identitás meghatározásának problémájáról lásd még R. SANDLAND, *The Real, the Simulacrum and the Construction of “Gypsy” in Law*, *Journal of Law and Society*, 23 (1996/3), 313-405., valamint *A longitudinális cigány*, *Replika* 17-18 (1995), 241-297.

2. A HELYSZÍN

A bíróságok minden demokratikus jogállam – bár a *common law* és a *római-germán* jogcsalád országában némileg eltérő súllyal – jogrendszerében kie-melkedő szerepet játszanak. A jogszociológiai irodalomban napjainkban széles körben elfogadott álláspont szerint a bíróság e megkülönböztetett jelentősége azonban nem az elsődleges, manifeszt funkciójához kapcsolódik – vagyis az egyedi társadalmi konfliktusok rendezésében játszott szerepéhez –, hanem sokkal inkább sajátos szimbolikus, ideológiai funkciójához⁶³ Ennek lényege, hogy a bíróság mint az igazságszolgáltatás központi szerve testesíti meg és képviseli a jogrendszer és ezáltal a társadalom egységét. A bíróság feladata, hogy koherens egészként jelenítse meg és konkretizálja az egyébként egymásnak részben ellentmondó társadalmi eszményeket (szabadság, egyenlőség, szolidaritás stb.) kifejező jogi alapelveket. Emellett a független bíróságok rendszere önálló hatalmi ágként a végrehajtó hatalmat korlátozó – s egyben legitimáló – politikai tényezőként is működik, ezért a “pártatlan”, “elfogulatlan” bírói ítéletek jelentős mértékben alakítják a közvéleményt és a társadalom értékrendjét.

E szimbolikus, ideológiai funkció ellátása természetesen rendkívül bonyolulttá és körülményessé válhat olyan helyzetekben (mint amilyen a magyar társadalom jelenlegi helyzete is), amikor a társadalom egymástól – már-már a szakadás veszélyét hordozó mértékben – élesen elkülönülő csoportokra oszlik, különösen, ha ezek között a csoportok között a társadalmi érintkezést kirekesztő jellegű előítéletek akadályozzák.

Márpedig éppen ilyen szituáció jellemző napjainkban országunk “roma-sűrű” megyéiben a többségi társadalom és a roma kisebbség viszonyában. A szociológiai kutatások azt mutatják, hogy kutatásunk helyszíne az ország egyik “roma-sűrű” területének számít, s egyúttal – a rendőrök körében végzett felmérésekből következtethetően – a romákkal szembeni előítéletek erősen befolyásolják a közgondolkodást.⁶⁴ Ilyen körülmények között rendkívül nagy felelősség nehezedik a bírákra, hiszen a

⁶³ Erre vonatkozóan lásd R. COTTERRELL, *The Sociology of Law An Introduction*, [2nd ed.], London, Butterworth, 1992, 205-243.

⁶⁴ Lásd CSEPELI Gy. – ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M., *Rendőrök és Romák. Szertelen módszerek. A megkülönböztetés-mentes viselkedés lehetőségei és akadályai*, = *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, szerk. CSÁNYI K., Budapest, COLPI, 1997, 130-172.

bírói tevékenység kapcsán szóba jöhető rejtett diszkrimináció bármely formája,⁶⁵ tovább ronthatja a helyzetet.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a kutatás célja *nem a bírói tevékenység diszkriminatív jellegének vizsgálata* volt, hanem annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a bírósági tárgyalás közegében zajló interakciókban mutatkozik-e különbség annak függvényében, hogy valamelyik fél (általában a vádlott) roma. Ha ilyen különbségek leírhatók, akkor ezek nem csupán az interakcióban résztvevő nem-roma szereplők esetleges diszkriminatív előítéleteinek és beállítódásainak, hanem bizonyos fokig a romák sajátos viselkedési mintáinak is betudhatók.

3. A “CIGÁNY PER”: FORMAI JEGYEK

Első pillantásra egyáltalán nem könnyű felfedezni a “cigány per” sajátos vonásait: nincsenek szembeötlő különbségek az olyan tárgyalások között, ahol a szereplők valamelyike roma, s azok közt, ahol mindenki többségi társadalomhoz tartozik. Első lépésként ezért érdemes áttekintenünk a tárgyalásokról készült leírások közös mozzanatait⁶⁶

3.1. Szereplők

3.1.1. Romák

A szociológiai felmérések és a különféle igazgatási célú állami nyilvántartások készítése kapcsán visszatérő probléma, hogy hogyan lehet meghatározni egy-egy kisebbségi csoportot, illetve adott esetben hogyan lehet eldönteni, hogy egy személy a csoporthoz tartozónak tekinthető-e vagy sem. Különösen nehéz kérdés ez a romák esetében, akik – Kelet- és Közép-Európa országaitól kezdve az Egyesült Államokig – a legkülönfélébb befogadó országokban, eltérő nyelveket beszélő és eltérő életmódot folytató csoportokban élnek. A hazai roma népességnek is egyik legszembeötlőbb vonása a kulturális és

⁶⁵ A bírói munka során a rejtett diszkrimináció különböző formái közül leginkább a szándékos diszkrimináció [*intentional discrimination*] jelentkezhethet, amikor a törvény vagy jogszabály látszólag “semleges”, de az alkalmazása lehet diszkriminatív. A diszkrimináció különböző formáiról lásd *Fehér füzet 1988*, szerk. FURMANN I., Budapest, NEKI, Másság Alapítvány, 1998, 13-14.

⁶⁶ A résztvevő megfigyelés szempontrendszerének kidolgozásakor figyelembe vettük KENGYEL M., *Perkultúra: Bíróságok, bírák, ügyfelek a nyolcvanas évek végén*, Pécs, 1993. c. művében szereplő vizsgálati szempontokat, s bizonyos fokig összehasonlítási alapként is vettük az általa rögzítetteket a nem roma perek vonatkozásában.

szociológiai értelemben vett heteronómia. Ebből a szempontból a skála egyik végpontján a többségi társadalomba teljesen asszimilálódott *romungrók* (magyar cigányok) állnak, akiknek már legfeljebb csak bőrszíne emlékeztet származásukra, míg a másik végetként, pl. a Heves megyében élő tradicionális rokonsági rendszerüket, nyelvüket, szokásaikat tartó oláh cigányokat említhetjük.⁶⁷ A két végpont között helyezkedik el a hazai népesség mintegy 5 %-át kitevő roma népesség, amelynek legfontosabb közös jellemzője a többségi társadalomhoz képesti hátrányos helyzete, amely a szociológiai módszerekkel mérhető “kemény tények” szinte minden dimenziójában – az egészségi állapottól az iskolázottságig, a jövedelmi viszonyoktól a lakáskörülményekig – regisztrálható.⁶⁸

Abban szinte minden szerző egyetért, hogy a romasághoz tartozás megállapításának egyetlen *politikailag korrekt* módja az “öndefiníció” – vagyis az adott személyre bízni, hogy romának vallja-e magát vagy sem –, azonban bizonyos körülmények között (így különösen a diszkriminációval jellemezhető helyzetekben) a szociológiai kutatás szempontjából ez nem mindig kivitelezhető eljárás, vagy nem vezet pontos eredményre.⁶⁹ Mi úgy véltük, hogy egy olyan szituációban (a bírósági tárgyalás), amelyet alapvetően a többségi társadalom értékítélete határoz meg, helyesebb, ha az identitás meghatározását a megfigyelőre bizzuk.

A megfigyelt esetekben – egy kivétellel⁷⁰ – a romák általában a büntetőeljárás vádlottjaiként, vagy tanuként jelentek meg a tárgyaláson. (Egyetlen olyan esetet figyeltek meg, amikor a büntető ügyben mind az elkövetők, mind a tanúk, mind pedig a *sértettek* romák voltak.⁷¹ A büntető ügyek túlnyomó többsége lopás, rablás, illetve garázdaság miatt indult, nem szerepelt azonban egyetlen emberölési ügy sem a leírt esetek között – ez a megoszlás egyébként megfelel a kriminológiai kutatások eredményeinek,

⁶⁷ Lásd M. S. STEWART, *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, 1994.

⁶⁸ Erre vonatkozóan lásd HAVAS G. – KEMÉNY I., *A magyarországi romákról*, Szociológiai Szemle, (1995/3), 3-20.

⁶⁹ Igen tanulságos ebből a szempontból Huszár vizsgálata, amelyben összehasonlította a börtönnépességben a romák öndefiníciója alapján számított, illetve a börtönparancsnokok által becsült számukat, s extrém 62 %-os (13 % és 75 %) eltérés mutatkozott a kettő között. Vö. HUSZÁR, 5. jegyzet 149-150.

⁷⁰ A megfigyelő említést tesz egy kártérítési ügyről, amelyben mind a felperes, mind az alperes roma volt.

⁷¹ A megfigyelő egy olyan ügyről számolt be, amelyben két roma család között a már hosszú ideje tartó konfliktus tömegverekedésbe torkollott.

melyek azt mutatják, hogy az előbbi bűncselekményekben a romák felülreprezentáltak, míg az emberölés, illetve az emberölés kísérlete tekintetében kriminalitásuk jelentősen a nem-roma népességé alatt marad.⁷²

Külső megjelenésüket, ruházódásukat illetően a romák öltözködése nem sokban tér el a hasonló társadalmi helyzetben lévő nem-romákétól: a különbség főleg a hangsúlyozottan “divatos” fazonok, az élénkebb színek kedvelése, a silányabb minőségű anyagokban fedezhető fel. Az összhatás –amihez hozzájárul a többségi megítélés szerinti “enyhe ápolatlanság” (piszkos körmök, zsíros haj, nem “patyolat tiszta” ruha stb.) – azonban mégis elég jellegzetes és gyakran olyan esetekben is egyértelművé teszi az illető roma mivoltát, amikor az az antropológiai jegyekből egyébként nem lenne megállapítható első pillantásra.

Általában a romák igyekeznek az “alkalomhoz illően” öltözködni – még ha láthatóan nem is mindig biztosak benne, hogy ez pontosan mit is jelent (vagyis, hogy a bírósági tárgyalás a temetéshez, a miséhez vagy az esküvőhöz hasonlít-e inkább) – és csak elvétve fordul elő olyan eset, hogy egy idősebb roma asszony papucsban, vagy feltűnően elhanyagolt öltözetben jelenik meg a bíróság előtt.⁷³

A romák általában tisztelettudóan viselkednek a bíróság előtt. Udvariasan, tisztelettudóan beszélnek a bíróság tagjaival, s a kérdésekre tőlük telhetően igyekeznek válaszolni. A bírósággal való kommunikációjukat azonban gyakran zavarja, hogy nem mindig értik a jogi szakkifejezéseket (pl. bűnsegéd), vagy egyes idegen szavakat (pl. inzultálás), néha pedig egészen hétköznapi kifejezéseket is “fordítania” kell a bírónak (pl. családi állapot – amit a romák gyakran a gyermekek számára irányuló kérdésként értelmeznek) – ez nyilvánvalóan összefüggésben van a romák aluliskolázottságával, s esetenként az általuk beszélt helyi nyelvjárással.

Ezt az alapképletet – természetesen a tárgyalás résztvevőinek személyes pszichológiai karaktere, illetve ezek véletlenszerű egymásra hatásán kívül – két tényező befolyásolja: az egyik (a visszaeső elkövetők esetében) a börtönkultúra, a másik pedig, ha a tárgyalóteremben nagyobb létszámú, egymást jól ismerő roma van jelen.

A börtönkultúra ellentmondásosan hat a romák viselkedésére: egyrészt lényegesen csökkenti a kommunikációs nehézségeket – ilyenkor az érintettek olyan jogi *terminus technicusok* jelentésével is tisztában vannak, amelyek a laikus

⁷² Vö. HUSZÁR, 5. jegyzet 158-159.

⁷³ “... *típikus elhanyagolt cigányasszony, lila ruha, igénytelen haj, hiányos fogazat, egyik kezén kötés, mely fekete volt a piszoktól...*”

nem-romák számára sem mindig világosak –, másrészt viszont csökkenti a romák bírósággal szemben egyébként megnyilvánuló tiszteletét.⁷⁴

Több esetben megfigyelték, hogy mikor a tárgyalóteremben egyszerre kb. tíz roma tartózkodik, akkor megváltozik viselkedésük. A kérdezett személy ilyenkor már nem csak a bírósághoz, hanem a többi romához is intézi szavait, s ez alapvetően feloldja a tárgyalás egyébként (érthetően) komor hangulatát⁷⁵ – a két roma család közötti “leszámolás” ügyének tárgyalásakor pedig nem kis erőfeszítésébe került a bírónak a bíróság és a tárgyalás tekintélyének megőrzése.⁷⁶

Ez utóbbi “tömegeffektusra” úgy tűnik a bíróság vezetése is felfigyelt, s a bíróság portáján szolgálatot teljesítő (lila zakós) őrök nem csak fémdetektorral ellenőrzik a belépőket, hanem megkérdezik jövetelük okát is, s finoman “eltanácsolják” azokat, akik nem kaptak “hivatalos meghívást” (idézet) valamelyik tárgyalásra. (Más lapra tartozik, hogy ez az intézkedés hogyan egyeztethető össze a tárgyalás nyilvánosságának elvével.) Éppen ezért a vártnál sokkal ritkábban tapasztalták a megfigyelők, hogy a tárgyalásra idézettekén kívül az ügyben közvetlenül nem érintett családtagok, rokonok vagy ismerősök jelentek volna meg a tárgyaláson nézőként. Viszont, rendszeresen lehet látni kisebb-nagyobb roma csoportokat a bíróság épülete előtt, sétálni, várakozni.

3.1.2. *Bírák*

A megfigyelt ügyek többségében az eljáró bírák - férfiak és nők nagyjából egyenlő számban – a fiatalabb, 30-40 év közötti generációhoz tartoztak. Ami külső megjelenésüket illeti, a talár viselésének bevezetéséhez fűzött remények igazolódni látszanak, legalábbis a romák viszonylatában. (Mint azt egy idősebb roma asszony megjegyezte: “*Rendesen megjiedtem a köpenyektől, azt hittem, papok.*”)

A vizsgált tárgyalásokon a bírák egyértelműen meghatározó szerepet játszottak a tárgyalás vezetésében, az ügyészek, a védelem – nem is beszélve az ülnökökről – ritkán intéztek közvetlenül kérdéseket a vádlotthoz, vagy a tanukhoz. A bírák viselkedése olyannyira meghatározó volt, hogy a tárgyalás

⁷⁴ “... most mit tetszik itt vitatkozni velem Bíró Úr, nem mindegy, hogy az I. rendű vádlott mit csinált, én nem bántottam senkit...”

⁷⁵ “... P., mint központi figura, mindig kap egy-egy pillantást. Hátranéznek rá, ránevetnek, odasígnak hozzá. Érezhetően döntő figyelmet kap a személye...”

⁷⁶ “... Amikor a tíz roma vádlott belépett a tárgyalóba meglepődtek a tömeg láttán. A sok tanú is ott volt már. Vagányak, lazák, élvezik a cirkuszt. Röhögéselnek, rágóznak. A bíró állandóan fenyegetődzik, hogy a rendezőket megfésülje: »Nem muszáj szabadlábban védekezni«. A helyzet fokozódik, mert még a bíróság előtt várakozó, be nem engedett emberek közül is felrendelt a bíró néhány személyt...”

lefolyásának elemzése sokkal többet árul el róluk, mint ez az előzetes jellemzés.

A tárgyalások – szigorúan eljárásjogi szempontból nézve – teljesen korrektek voltak, s ha a bíráknál egyáltalán szerepet játszott a romákkal szembeni negatív beállítódás, akkor ez csak nagyon burkolt formában jelentkezett. Például az olyan kétértelmű (talán humorosnak szánt?) kiszólásokban, mint mikor a lopással vádolt fiatalok törvényes képviselőjének meghallgatása során a bíró megjegyzi, *“hogy ő is mondja a fiának, aki kukás akar lenni, hogy akkor is tanulnia kell, mert aki nem jár iskolába, annak annyi máma”*.

Egy másik tárgyaláson a megfigyelők azt vették észre, hogy a bíró következetesen olyan idegen szavakat használt, melyeket a vádlott nyilvánvalóan nem értett, s hiányos műveltsége folytán nem is érthetett, kb. ilyenformán: – *“Érte Önt valamilyen atrocitás?”* – miután a válasz elmaradt: – *Inzultálták Önt?* – újra csak csend – *Megverték?”*

A tárgyalások folyamán azonban az ilyenfajta megnyilvánulások ritkán fordultak elő. A bírák nyíltabban hangot adtak a romákkal szembeni esetleges ellenérzéseiknek a tárgyalás előtt vagy után az ülnökökkel, illetve az ügyéssel folytatott beszélgetéseik során. Például az egyik tárgyalás előtt – miközben az egyik vádlott elővezetésére várahoztak – a bíró azzal a fordulattal kezdte az ügy ismertetését az ülnökök számára, hogy *“fognak itt nekem össze-vissza hazudozni ezek a cigányok!*

3.1.3. Ülnökök

Az ülnökök többségükben az idősebb, 60 év körüli generáció tagjaiból kerültek ki a megfigyelt ügyekben. A tárgyalások folyamán szinte teljes passzivitás jellemezte őket. Félig elnyomott ásításokkal, fontoskodó arckifejezésekkel és bólogatásokkal igyekeztek megkülönböztetni magukat a tárgyalóterem élettelen díszleteitől. Tiszteletet parancsoló koruk és öltözetük azonban kétségtelenül növelte a bíróság tekintélyét.

3.1.4. Ügyészek

A vizsgált ügyek többségében az ügyészek – a bírákhoz hasonlóan – a fiatalabb 30-40 év közötti generációba tartoztak, férfiak és nők nagyjából azonos arányban. Az ügyészek a tárgyalásokon nem voltak különösebben aktívak. A megfigyelők semmilyen romákkal szembeni beállítódásra utaló megnyilvánulást nem észleltek részükről, ugyanakkor pozitív érdeklődést sem tapasztaltak: általában egyszerű *“rutin-ügyként”* kezelték az eseteket.

Az ügyészek jó viszonyban, személyes ismeretségben vannak a bírakkal, s gyakran a tárgyalás előtt vagy után, néhány perces beszélgetés során egyeztetik a tárgyalandó, vagy éppen tárgyaló ügy kapcsán kialakított álláspontjukat. Az is előfordult, hogy az ügyész a bíró segítségére sietett, mert annak gondja volt a vádlottak előzetesben tartásával. *“Ügy is végrehajtandó szabadságvesztést fogok indítványozni, és akkor fenntartható az előzetes...”* – mondja az ügyész, majd így folytatja – *“A másodrendűnek meg majd kitalálok valamit.”*

3.1.5. Ügyvédek

A vizsgált ügyekben az ügyvédek közös jellemzője – korra és nemre tekintet nélkül – a már-már felháborító érdektelenség és készületlenség. Gyakran láthatóan idegesíti az ügyvédeket, hogy végig kell ülniük a tárgyalást: közben ki-be járkálnak, vagy ügyvédjelöltet ültetnek be maguk helyett, akik koruknál és szakmai tapasztalataik hiányánál fogva egyszerűen képtelenek szakszerűen ellátni a védelem feladatát (vagy akárcsak valamiféle emberi kontaktust létesíteni védencükkel). A kirendelt védő problematikáját szakkikkek tömege illetve ombudsmani jelentés is már a jogok érvényesülésének csődjeként értékeli.

Úgy tűnik, hogy a tárgyalásokon az ügyvédek legfontosabb célja az ügyekre fordított energia minimalizálása volt, ezért gyakran az olyan elemi lépéseket sem tették meg védencük érdekében, amelyek elmulasztása egy másod-, vagy harmadéves joghallgató számára is feltűntek. Ilyen körülmények között érthető, hogy a romák gyakran jobban bíznak a bírák jóindulatában, mint saját védőikben, akik néha azt sem tudják, hogy éppen milyen ügyre ültek be. Ez a megfigyelés egybevág a Huszár László által készített felmérés eredményével, miszerint a fogva tartott romák 42,6 %-a volt elégedetlen ügyvédjével.⁷⁷

3.1.6. Egyéb személyek

A tárgyaláson tanúként – gyakran egyúttal az ügy sértettjeként – megjelenő nem-roma személyek és a romák közötti kapcsolatra többnyire az érzelemmentesség jellemző – már ami magát a tárgyalást illeti.⁷⁸ Ez az

⁷⁷ Lásd HUSZÁR, 5. jegyzet 159.

⁷⁸ Az egyik alkalommal a megfigyelő beszédbe elegyedett a tárgyalás előtt az ügy sértettjével (35 év körüli fiatal nő, akinek H. községben két kocsmája van; a vádlottak törtek be az egyikbe), aki: *“Nem volt különösebben mérges a fűtő, bár volt egy olyan megjegyzése, hogy az ilyeneket mind sorba állítaná, és lelőné.”*

érzelemmentesség azonban jelentős mértékben a tárgyalások tiszteletet parancsoló atmoszférájának tudható be.

Egészen más a helyzet a romák egymás közötti kapcsolataiban: legyen az illető rokon, barát, szerető vagy csak ismerős, s a hozzája kapcsolódó érzelem szeretet, vagy éppen gyűlölet – ezek az érzelmek gyakran láthatóan sokkal fontosabbak a romák számára, mint a tárgyalás formális kötöttségei, vagy általában a jogi racionalitás. Az apa dühösen lehülyézi lányát a bíróság előtt,⁷⁹ a vádlott férfi inkább a szerelmére vall, hogy míg a börtönben ül, az is ott legyen, addig se hagyhassa el őt.

3.1.7. *Megfigyelők*

A résztvevő megfigyelés módszerének fontos eleme, hogy a megfigyelő “beolvadjon” a megfigyelt környezetbe azért, hogy jelenléte ne zavarja meg a dolgok “normális menetét”. Ez természetesen egy ideálisan megfogalmazott módszertani követelmény, valójában a megfigyelő jelenléte mindig befolyásolja valamilyen mértékben a megfigyelt eseményt.

Nem volt ez másképp a mi esetünkben sem, különösen a kutatás első időszakában. Több megfigyelő jelezte (különösen a joghallgató lányok), hogy jelenlétük hatással van a bírákra, akik igyekeztek “többet kihozni” magukból – vagy az adott ügyből –, döntéseiket, intézkedéseiket részletesebben magya-rázták a tárgyaláson, igyekeztek tanítani, eligazítani a jövődö kolleginá-kat/kollégákat. Kezdetben még az is előfordult, hogy a bírák a védelem asztalához ültették a hallgatókat. (A megfigyelők egyébként általában a második padsor szélén, vagy még hátrébb foglaltak helyet a tárgyaláson.)

Idővel a bírák hozzászótkak a megfigyelők jelenlétéhez, s ez a hatás fokozatosan csökkent, de továbbra is nagyon segítőkészek maradtak, s például több bíró megengedte számukra, hogy a tárgyalás előtt, az ítélethozatal idején, illetve a tárgyalás berekesztése után is a tárgyalóban maradhassanak.

3.2. *A tárgyalás*

A megfigyelt tárgyalások legfontosabb közös vonása a “gyorsaság”. Ha egyszer megjelennek a tárgyalás megtartásához szükséges személyek, akkor utána már “megy minden, mint a karikacsapás.”

Ebben nagy szerepe van persze az ülnökök, a vád és a védelem fentebb már jelzett passzivitásának, de a bírák is mindent megtesznek ennek

⁷⁹ “*A lányomnak a hülyeségén kívül, semmilyen betegsége nincs.*”

érdekében: a tényállással kapcsolatos minden ellenmondást, bizonytalanságot igyekeznek a bizonyítékok szabad mérlegelésének címén “saját hatáskörben” rendezni. Nem számít, ha a vádlott megváltoztatja a nyomozati szakban tett vallomását, ha nem ismeri el minden vádpontban bűnösségét, ha tíz sértett közül csak egy ismeri fel a vádlottat.

Az ülnökök, a vád és a védelem passzivitása folytán a tárgyalás alatt a kommunikáció leszűkül a bíró és a vádlott, illetve a tanúk párbeszédére, amelyet természetesen a bíró ural (hiszen ő kérdez). E kommunikáció jellege ezért nagymértékben függ az adott bíró személyiségétől. Vannak például olyan bírák, akik igyekeznek “humorosra venni dolgot”, különösen a “kemény fiúk” esetében mások ragaszkodnak a kimért távolságtartó stílushoz, míg megint mások atyáskodó/anyáskodó gesztusokat tesznek, természetesen főként a fiatalok, vagy a fiatal felnőtt vádlottakkal szemben. Az, hogy végül melyik stílus fogja az egész tárgyalás hangnemtét megszabni, nagymértékben függ a vádlott, illetve a tanúk reakcióitól is.

4. A “CIGÁNY PER” LÉNYEGE

Úgy véljük, hogy a “cigány per” formai jegyeinek fenti leírása nem elegendő lényegének megragadásához. E formai jegyek együttes megléte, vagy egyes elemek hiánya nem érinti a jelenség lényegét. De mi volna akkor a lényeg?

Ha egy mondatban kellene erre felelnünk, akkor azt mondhatnánk: a “cigány per” nem per, hanem *rítus*. A rítus, mint tudjuk egy olyan formalizált cselekvési sor, amelynek nincs önmagában vett értelme, vagy jelentése.⁸⁰ Ez közelebbről a “cigány per” vonatkozásában azt jelenti, hogy az akkuzatórius per eljárási formái között valójában *nem folyik érdemi jogvita*.

A romák számára – legyenek bármilyen iskolázatlanok is – teljesen világos, hogy ők már akkor elveszítették a pert, mikor romának születtek. Várhat-e egy roma igazságot a gádsók bíróságától, mikor nem számíthat a világon senkire, csak a családjára, rokonaira és a többi romára. Mit tehet a roma, ha egy olyan klánba született, amelyik zsebtolvajlásra szakosodott? – igyekszik nem lebukni. Mit tehet a roma, ha olyan szegény családba született, hogy lopnia kell azért, hogy éhen ne haljon?⁸¹

⁸⁰ E rítus fogalmáról lásd P. A. WINN, *Legal Ritual, Law & Critique*, 2 (1991/2), 207-231.

⁸¹ Az egyik leírásban szereplő ügyben a romák krumplit loptak, s a helyszínen nyersen ettek belőle.

A bíró szempontjából sincs sok értelme a tárgyalásnak, hiszen sokszor a vádirat alapján, tárgyalás nélkül is kiszabhatná az ítéletet – a védelem úgysem fellebbezne –, amiről előre tudja, hogy semmilyen büntetési célt nem érhet el vele, mert a vádlott iskolázottsága és vagyoni helyzete eleve kilátástalanná teszi, hogy valaha is kikeveredjen a megélhetési bűnözés életformájából, vagy, mert fiatal kora ellenére már valamely bűnöző szubkultúra tagjává vált. A károsultaknak pedig semmi esélye sincs, hogy az elkövetőn behajthassák kárukat. Az ülnököknek minden mindegy. Az ügyészt sem érdekli a per, hiszen a bíró úgyis elfogadja a vádiratban foglaltakat, a büntetési nemre vonatkozó javaslatát pedig úgyis a tárgyalás előtt szokta egyeztetni vele. Egyébként pedig teljesen egyetért a bíróval a büntetés egyéni visszatartó hatásának, illetve nevelő hatásának kilátástalanságában. A kérdés csak az, hogy a vádlottat mennyi időre “vonják ki a forgalomból” a társadalom védelme érdekében, de azt a bíró egyedül is el tudja dönteni. Végül pedig, az ügyvéd igencsak hálás volna, ha *drága idejét* nem rabolnák ilyen piti ügyekkel.

Az a tény, hogy a rítusnak önmagában véve nincs értelme, még nem jelenti azt, hogy nem szolgálhat valamilyen sajátos társadalmi funkciót.⁸² A “cigány per” esetében ez a funkció – véleményünk szerint – a többségi társadalom és a roma kisebbség viszonylatában az egymással szemben fennálló *kölcsönös* előítéletek rendszerének, s ezáltal, a roma kisebbség kirekesztettségének megerősítését jelenti.

S még valami. Milyen egy “cigány per”? Szörnyű. Mennyire szörnyű? Ennek érzékeltetése érdekében had idézzünk néhány részletet az egyik megfigyelő feljegyzéséből:

“Az eset lényege: öt vádlott, 4200 Ft. (!) értékű alumíniumhulladék lopása. A vádlottakból csak kettő volt jelen, tanú és ügyvéd egy sem. Csak a két vádlott, cigány házaspár. De a legüresebb tekintetű, legrosszabb állapotban lévők közül valók. Négy általánost végeztek – minden bizonynyal már olvasni is elfelejtettek –; három gyermek, a negyedik úton, se szakképzettség, se alkalmi munka, se semmi. Most először éreztem a bíróságon az abszolút kiszolgáltatottságot, ami a bírónőnek köszönhetően pusztán objektív volt, ő nem élezte ezt, hanem csodálatos módon, maximális toleranciával segített a vádlottaknak. Ez az egész formális, de nagyon. Kiábrándító. Mechanikus kérdések, gépies válaszok, de a bíróság formális nyelvét mindig le kell fordítani a vádlottaknak. Ezt rossz nézni. A bírónő kiszalad, mert az ügy miatt van valami elintézőnivalója, de olyan csend marad utána, hogy döbbenet.

⁸² Erről bővebben lásd A. T. M. SCHREINER, “Ritual and Law” paper presented at the International Congress of Law & Society & Research Committee of the Sociology of Law, Glasgow, 10-13 July 1996.

Kibírhatatlan. És a perek többsége ilyen. Megéri? Még az ülnökök között is feszültség van. Rivalizálás. Ki figyel jobban. Ez a feszültség kibírhatatlan. Se püsszenés, se semmi. Csendkirály. Nihil.”

5. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Mindenekelőtt fontos eredménynek tekintjük a “cigány per” fogalmi megragadására tett elméleti kísérletünket, illetve a jelenség létének empirikus bizonyítását és jellemzését. Ugyanakkor, ha visszatérünk a kutatás eredeti alapkérdéshez – rendelkezik-e a magyar roma kisebbség sajátos, jogilag releváns kulturális mintákkal? –, akkor erre a következőket válaszolhatjuk kutatási eredményeink fényében:

Biztos, hogy rendelkeznek ilyenekkel, ezek azonban nem játszanak jelentős szerepet a “cigány perekben”, hanem az olyan szociológiai tények hátterében kell keresnünk őket, mint például a romák polgári perekben és bizonyos bűncselekményi kategóriákban (pl. emberölés) való alulreprezentáltsága. Ezek felderítése további empirikus kutatást igényel, amelyeket azonban *nem a bíróságon*, hanem a romák közvetlen életvilágában kell elvégezni. Ennek úttörő példáját adta M. S. Stewart, a kiváló angol antropológus, a magyarországi oláh-cigányok körében végzett kutatásával.

A “cigány perek” formai elemzésénél felbukkanó sajátos viselkedési minták – öltözködés, beszédkultúra, emocionális viselkedés stb. – valójában *másodlagos* jelentőséggel bírnak a romák életésélyeit meghatározó szociológiai tényezők, illetve a velük szemben érvényesülő diszkriminatív beállítódásokhoz képest. E formai elemek jelenléte tehát *csupán elősegítheti* a “cigány per” jelenségének kialakulását – főként az esetleges diszkriminatív beállítódások “beindításával” –, de önmagukban nem feltétlenül idézik elő azt. Ez azt jelenti, hogy egyrészt *nem minden roma* esetében keletkezik “cigány per”, másrészt, hogy valójában nem-romákkal szemben is folyhat “cigány per”.

A kutatás eredményei alapján megfogalmazható néhány fontos, a jogpolitika szintjén is értelmezhető gyakorlati következtetés. Ha meg akarjuk szüntetni a “cigány perek” jelenségét, s ha nem akarjuk, hogy a továbbiakban a bíróságok akaratlanul is kirekesztés és az előítéletek megerősítésének eszközeiként működjenek, akkor arra kell törekedni, hogy ismét *valódi jogvitákká* alakítsuk át az ilyen ügyeket. Ennek legáltalánosabb feltételeit nyilván elsődlegesen a társadalmi érintkezések és a politika tágabb világában kell megteremtünk, *ez azonban nem jelenti azt, hogy a jog világában maguk a*

jogászok ne tehetnének sok mindent ennek érdekében: például a joghoz való hozzáférés elősegítése a civil kezdeményezésen alapuló ingyenes jogsegélyszolgálatok megteremtésével (ezeknek nagy hagyományai vannak például a nyugati jogi egyetemeken), vagy az ülnök rendszer megreformálása, a kirendelt védő intézményének totális újragondolása.

Eredetileg megjelent: Beszélő, 6 (2001/4), 31-41.

(2001)

***Romani Kris* a dél-békési oláh cigányoknál: Elmélet és gyakorlat**

Jogi és szociológiai tanulmányaim során a *szokásjog* vagy *jogszokás* kérdéskörével többször találkoztam. Werbőczy István Hármaskönyve⁸³ mint szokásjogi gyűjtemény, Max Weber⁸⁴ és Kulcsár Kálmán⁸⁵ jogszociológiai írásai, majd Tárkány Szücs Ernő⁸⁶ néprajzi tanulmányai taglalták magát a szokásjogot, illetve adták annak egyfajta elméleti értelmezési lehetőséget.

A hagyományos elméleti, leginkább a néprajzi és jogi etnográfiai megközelítések a jogi népszokások kapcsán nagyjából a következő definíciót használják: a jogi népszokás olyan, az emberi magatartást befolyásoló tényleges gyakorlat, melyet nem az állam, az egyház, vagy valamely hatalmat gyakorló személy alkotott és kikényszerített ki, hanem a társadalom valamely kisebb-nagyobb közössége a tényleges gyakorlat folytán belülről fejlesztett ki, mely kifejezi a közösség közmegegyőződését az emberi társas viszonylatokban, a személyek, az anyagi kultúra és a közügyek tárgyában. Az életviszonyokban jelentkező érdekeltségek egyeztetésére szolgál, tiltást, megengedést vagy parancsolást tartalmazó kötelező, s a közösség által kikényszerített szabály.⁸⁷ A szokásjog az állami jog mellett/felett/alatt létezik néha megegyezően, néha kiegészítőleg, gyakrabban azonban attól eltérően szabályozza az adott életviszonyt. Ezt az inkább leíró jellegű megközelítést a későbbiekben felváltotta a jogszociológiai, majd a jogi antropológiai értelmezés.⁸⁸ A közösségi jogi jelenségek, így a *romani kris* alkalmas a jogi antropológiai értelmezési sémákkal történő megfeleltetésre.

Llewellyn és Hoebel⁸⁹ funkcionális jogfogalma (*law-job theory*), illetve Pospisil⁹⁰ jogi attribútumokra vonatkozó elméletének közös mozzanata, hogy

⁸³ WERBŐCZY István, *Hármaskönyv*, Budapest, 1897.

⁸⁴ MAX WEBER, *Rechtsoziologie*, Neuwied, Hermann Luchterhand Verlag, 1960.

⁸⁵ KULCSÁR Kálmán, *A jogszociológia alapjai*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

⁸⁶ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*, Budapest, Gondolat, 1981.

⁸⁷ *Uo.*, 41.

⁸⁸ A hazai szakirodalomból lásd: H. SZILÁGYI István, *A jogi antropológia főbb irányjai*, Budapest, 2000.

⁸⁹ KARL LLEWELLYN – ADAMSON HOEBEL, *The Cheyenne Way*, Norman, University of Oklahoma Press, 1941, 273-309.

a közösségi jog funkcióját a konfliktusfeloldásban vélik felfedezni, amely biztosítja (a kultúra egyéb elemeitől elválaszthatatlanul, azokkal szoros összefüggésben) a közösség fennmaradását. A szimbolikus “rend” felborulása esetén a közösség érdeke a rend, a “béke” helyreállítása. Mélyebb elemzésekbe azért nem bocsátkozhatunk, mert meg kellene vizsgálni a jogi mechanizmusnak a kultúra egyéb összetevő elemeihez való viszonyrend-szerét, amely kutatásunk jelen állása szerint a *romani kris* esetében még nem elvégzett feladat.

Amikor jogi egyetemi oktatóként, illetve jogszociológiai kutatóként a jogi antropológiai szakirodalmat is tanulmányozva érdeklődésem a cigányság *romani kris* (cigány törvény, cigány bíróság) intézménye felé fordult, érdekes dolgokkal kellett szembesülnöm. Neves romológusok, néprajzosok, szociológusok azt mondták, hogy ilyen már csak a mesében létezik, s a távoli múltba vész. Hogyhogy nincs, amikor tanulmányok sora írja le, pl. az amerikai vagy kanadai oláh-cigányok *kris*-ét?⁹⁰ Ott van, itt meg nincs? Amikor viszont más irányú terepkutatásaim során élő jogintézményként szembesültem vele, elcsodálkoztam, hogy Erdős Kamilon⁹² kívül, (akire Tárkány Szücs is ebben a témakörben szinte teljes mértékben támaszkodik) senki sem írt róla. Mi tehát az igazság? Elkerülte a kutatók érdeklődését? Nosza tehát, járjunk a végére! 2001 tavaszán és nyarán terepkutatást végeztem dél-békési *mašari* (egyike az oláh-cigány nemzetségeknek) közösségekben. Kutatásomban a *romani kris* intézményét, funkcióját vizsgáltam.

A GYAKORLAT

A *romani kris* olyan fogalom, melynek nem létezik magyar megfelelője, mert ez az intézmény csak az oláh-cigányok közt létezik. Más cigány közösségekben ettől merőben eltérő intézmények szolgálnak a viták rendezésére.⁹³ A szó lefordítása helyett annak magyarázatára kell törekednünk. “Vitamegoldó”, “konfliktusfeloldó”, “igazságszolgáltatási”, “bírósi” fórumként szolgál az

⁹⁰ Leopold POSPISIL, *Kapauku Papuans and their Law*, New Haven, Yale University Publ., 1958, 257-289.

⁹¹ *American Journal of Comparative Law*, 45 (1997/2). A folyóirat egy tematikus számot állított össze a témáról.

⁹² Erdős KAMIL, *Cigány – Törvénysszéke (Romani – Kris)*, Néprajzi Közlemények, 4 (1959/1-2), 203-214.

⁹³ Lásd LOSS Sándor, *A finn kaale cigányok közösségi joga, a »vérbosszú« modell*, Belügyi Szemle, 47 (1999/7-8), 134-144.

oláh cigányok között. Közösségi intézményként funkcionál, az állam hasonló intézményeitől teljesen függetlenül. Ezt a bírói fórumot a tételes pozitív jog nem ismeri el. Saját közösségükön belül viszont roppant fontos jelentőséget tulajdonítanak neki, az általa kiszabott “ítélet” kötelezően betartandó.

Magyarországon a cigány népesség nem homogén. Témánk szempontjából az egyik fontos csoportképző tényező a nyelvhasználat. A következő két fő csoportra oszthatjuk a Magyarországon élő cigányokat (számukat a kutatók mintegy 650 ezerre becsülik): azokra, akik még beszélnek a cigány (vagy a román) nyelv valamelyik nyelvjárását és azokra, akik már átestek a nyelvi asszimiláción és már csak magyarul beszélnek. Az oláh cigányok a cigányul beszélő romák egyik csoportját képezik. A magyarországi cigány népességtől döntően abban különböznek, hogy megőrizték nyelvüket, szokásaikat, hagyományaikat, belső jogszolgáltatási rendszerüket, egyszerű kultúrájukat. Számukat 50-100 ezerre tehetjük az egymától eltérő kutatási adatok nyomán. Bár az országban mindenhol megtalálhatók, a legtöbben Békés megyében élnek, Magyarország dél-keleti csücskében, pl. Végegyháza, Mezőkovácsháza, Békés, Körösladány, Lőkösháza, Békéscsaba, Medgyesegyháza, Újkígyós, Kétegyháza, Szarvas, Gyula stb. helységekben.

Az angol M. S. Stewart adta az első tudományos igényű kulturális antropológiai leírást egy Magyarországon élő oláh cigány közösségről.⁹⁴ Terepmunkáját Gyöngyösön végezte, Magyarország északi részén. Azonban a *keris* intézményével nem foglalkozott, bár ottléte során többször hallott róla, hogy volt *keris*.

Az oláh cigány kultúra integráns részét képezi annak “jogszolgáltatási” mechanizmusa. Ez nemcsak a felmerülő problémákra tartalmaz megoldási lehetőségeket, hanem a mindennapi életvitelt is nagyban befolyásolja. A *romani keris* hatalmas tisztelet övezi. A *keris* által hozott döntéseket automatikusan elfogadják és végrehajtják. Nincs szükség külön végrehajtó intézményekre. A *keris* meghatározott szabályrendszernek megfelelően működik. Többnyire idősebb és bölcs (nagy becsületű) emberek vesznek részt a döntéshozatalban. Nem rendszeresen ülésezik, hanem csak a probléma felmerülésekor hívják össze. Tipikusan csak az oláh cigányok egymás között felmerülő vitás ügyeinek megoldására szolgál. Gyakran több napba is beletelik, míg döntést hoznak. Ennek az az oka, hogy mindkét felet meghallgatják, és még ezt követően tesznek fel nekik kérdéseket. Döntésüket a bírák egyhangúlag hozzák.

⁹⁴ M. S. STEWART, *Daltestvérek: Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, 1994.

ŐSIDÓKBÓL FENNMARADT FORMALITÁS

Bár hihetetlennek tűnik, de a *romani kris* még ma is létezik, és ma is igen nagy súllyal bír. Az egymás közötti kisebb “bűncselekmények” esetében a romák nem sietnek a magyar bíróság elé igazukat keresni, hanem inkább összehívják az öregeket, hogy tartsanak *krist* és tegyenek igazságot közöttük. Ennek egyik oka, hogy minden igyekezetükkel megpróbálják elkerülni, hogy valamelyik társuk állami börtönbe kerüljön, vagy állami döntés, szankció következményei vonatkozzanak rá, másrészt a pereskedés igen költséges. Számolni kell az utazás költségével és különösen az ügyvédi segítségért fizetett összeggel.

A *kris* formálisan zajlik. A cigány nyelvnek egy nagyon választékos (ünnepélyes) formáját beszélnek⁹⁵ az üléseken és mind a *kris*en résztvevőkre, mind a kívülállókra nagyon szigorú szabályok vonatkoznak. Hosszú ideig például nők egyáltalán nem vehettek részt a *kris*en. Még ma is szinte elképzelhetetlen, hogy *gázsók* (nem cigányok) vegyenek részt a *kris*en, különösen nem bíróként. A nem cigányok jelen lehetnek ma már, mint tanúk.

Ezeknek a legfőbb megélhetési forrásként lovakkal kereskedő cigányoknak a legfontosabb, hogy gyors és igazságos döntés szülessen az ügyükben. További szempont, hogy ez a döntés viszonylag “olcsó” legyen. Arra törekednek, hogy a kártérítéseket a lehető leghamarabb megfizessék, szükség van a forgótőkére. Nem engedhetik meg maguknak, hogy nagyobb összeg – hosszabb időre – maradjon ki a forgalomból. Ügyvédet fizetni nagyon drága, szintén drága felutazni többször a városba, ahol a rendes bíróság székel. Mindennek a tetejébe időt veszítenek: nem mehetnek vásárba, nem mehetnek “üzletbe”, ha hónapokon át pereskednek.

⁹⁵ M. S. STEWART, “Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok?, Valóság, (1987/1), 49-65.

Békés megyében Erdős Kamil volt az, aki az 1950-es években az első néprajzi leírást adta az ott élő oláh cigány közösségekről.⁹⁶ Az ő munkái közt bár találunk utalást a *romani kris*-re, de ezek pusztán leírások, anélkül, hogy választ keresett volna arra, hogy miben gyökerezik ez az intézmény.

Írásom kifejezetten a *romani kris*t vizsgálja. Magyarországon eddig tudományos igényű kutatás ezen a téren nem történt. Kutatásomban tipikus jogeseteket (a *kris* ítéleteit) kívánok elemezni, és távolabbi célom összevetni azokat a magyar igazságszolgáltatási rendszer hasonló ügyekben történő döntéseivel. Amit kívülállónak megérthetünk a *kris* intézményéből, az az, hogy ez valami egyedülálló és nagyon ritka jelenség. Sosem tudhatjuk, mikor lesz a következő *kris*, lehet, hogy holnap, lehet, hogy a következő héten vagy hónapban, de az biztos, hogy ha probléma adódik, akkor *kris*t fognak tartani – előbb vagy utóbb.

Ha felmerül egy “ügy” (ahogy ők mondják), a *kris*t nem azonnal tartják meg. Két megelőző lépcsőfok van. Ezek a következők. Mivel a *kris* ítélete, illetve annak esetleges nem követése, figyelmen kívül hagyása nagyon komoly következményekkel jár, mindenki próbálja azt elkerülni, ha csak lehet. Első lépésként a felek megpróbálnak egyezsége jutni. Ilyenkor nincsenek kívülállók, nincsenek döntéshozók, maguk a felek próbálják rendezni a problémát. Ha például az eladott autó nem működik tökéletesen, a vevő egyszerűen visszamegy (illetve a mai divat szerint visszatelefonál) az eladóhoz: “Hallod komám, nem jó az autó, amit nekem eladtál. csináljuk vissza az üzletet!” Vissza fog hozzá menni, visszaadja az autót és visszakéri a pénzét. Ha ellentmondás van köztük, például az eladó azt mondja: “Már hogyné lenne jó, komám, én magam is használtam!” – akkor második lépésként akkor *divano*⁹⁷ tartanak.

A *divano* – vagy *svato* – (nevezzük “perenkívüli megegyezésnek”) még mindig informális, de itt már felkérhetik az öregeket, hogy adjanak tanácsot, hogyan oldják meg az ügyet. Ha így sikerül megegyezni, nem kell *kris*t tartani. Épp ezért a *divano* nagyon gyakori jelenség. Ilyenkor csak körben állnak, informálisan beszélgetnek és megpróbálják megtalálni az igazukat. Ha még így sem sikerül megegyezésre jutni, megkezdik szervezni a *kris*t. Az egyik cigány

⁹⁶ Erdős KAMIL, *A magyarországi cigányság (Törzsek, nemzetségek)*, Néprajzi Közlemények, 3 (1958/4), 152-173.

⁹⁷ Ronald LEE, *The Roma-Vlach Gypsies and the Kris-Romani*, The American Journal of Comparative Law, 45 (1997) 361.

ezt kérdi a másiktól: *“Te kit akarsz?”* – ez azt jelenti, kit akarsz meghívni bírónak a *kris*edbe. Erre azt fogja válaszolni, hogy: *“Én X-et. És te?”* – *“Én Y-t hozom.”* A *kris* 2-3 nap múlva fog összeülni, hacsak nincs mindenki épp akkor a helyszínen. A 2-3 nap akkor szükséges, ha a bíró egy másik városban lakik, és ide kell utaznia.

Amikor mindenki jelen van, keresnek egy nyugodt, semleges helyet. Általában valamelyik félnek a házában vagy udvarán tartják az ülést, de lehet ez árokpárt vagy egy vásár nyugodtabb része is. Körbe ülnek és elkezdnek esküdni (*soláx*). Arra esküsznek, hogy mindaddig együtt maradnak, étel és ital nélkül, míg mindkét felet kielégítően meg nem hallgatták, meg nem látják, hogy mi az igazság és bölcs döntést nem hoznak. Az eskü arra kötelezi őket, hogy az igazat és csakis az igazat mondják. Az eskü alatt nem lehet hazudni. Amikor az esküt mondják, kihoznak a házból egy szentképet. Azt mondják, az eskü megszegése nagyon nagy bajt hoz arra, aki ezt meg meri tenni: *“Haljon meg mindkét fiam és az egész családom, ha nem mondok igazat!”* vagy *“Dögöljön meg a legjobb lovam még aznap éjszaka, ha nem mondok igazat!”*

Egy öreg cigány mesélt egy ehhez kapcsolódó történetet. Úgy kezdődött, mint egy régi mese, hogy egyszer, valamikor történt, még az apjától hallotta ezt a történetet: *“Volt egy cigány, aki a lovára esküdött. A cigány megnyerte a kris-t. Azt mondta, hogy: »A legjobb lovam essem alattam össze, ha nem mondok igazat!« A kris-t tehát megnyerte és hazaindult. Még ki sem ért az utcából, a templom előtt a ló összezsugorlott. Hiába hívtak orvost, az sem tudta megmenteni. Ő maga is megsérült.”*

BIZONYÍTÁSI ELJÁRÁS

Az első kérdést a legidősebb bíró teszi fel: *“Mondjátok el testvéreim, hogyan történt az eset!”*

Nagyon fontos, hogy a felek beszéde időben nem korlátozott. Annyit beszélnek és annyi ideig, amennyit csak akarnak. A romák úgy tartják, hogy az igazságot csak akkor lehet kideríteni, ha a történetet mindenki teljesen elmesélte.

Ez a fajta döntéshozatali mechanizmus a szóbeliségen alapul. Írott bizonyítékokat csak különleges esetekben használnak, például, ha ló betegségről van szó, akkor bemutatják az állatorvosok szakvéleményét, vagy például ha autó hibásodott meg, akkor is szükség lehet a szerelő véleményére.

Az ügyet a lehető legapróbb részletekig megpróbálják elmesélni. Lehet, hogy még az ügyet megelőző hét történéseit is elmesélik, nem állítják meg

Őket, nincs félbeszakítás. Türelemmel végighallgatják őket. Minden fontos lehet. Csak akkor állítják meg az elbeszélőt, ha a hallgatók úgy vélik, hogy a tanú vagy a fél nem mond igazat vagy a válaszai megkérdőjelezhetők. Ilyenkor füttyülnek és bekiabálnak: “Hallgass, koma, zöldeket beszélsz!”⁹⁸ Ennek eredményeképp a felek úgy érezhetik, hogy volt lehetőségük a teljes meghallgatásra. Miután mindkét felet meghallgatták, a bírónak van lehetősége kérdéseket feltenni, hogy az ügyet tisztán lássák. Szeretném hangsúlyozni, hogy minden cigány nyelven folyik. A kívülálló semmit nem ért az egész forgatagból. Nagyon gyorsan beszélnek. Sokan azt hiszik, nem is békés megbeszélés folyik, hanem hatalmas vita. Igazából nem vitáznak, és nem kiabálnak, hanem a lehető meggyőzőbben próbálják meg előadni az igazukat. Magyar beszédet nem is hallani.

Mindkét fél hozhat tanúkat. A tanúknak is esküdniük kell – pont emiatt nagyon gyakran előfordul, hogy végül is a tanú nem annak a félnek ad igazat, aki őt a *keris*-be hívta, mert olyan nagyon fél az eskü erejétől, hogy csak az igazat meri mondani.

Képviselőnek vagy meghatalmazott ügyvédnek nincs helye a *keris*-ben.

DÖNTÉSEK ÉS SZANKCIÓK

A *keris* a döntését akkor hozza meg, mikor a teljes ügyet átlátja. Az ítéletet egyszerű többséggel hozzák. A rangidós bíró hirdeti ki a határozatukat. A következőt fogja mondani: “*Sok időt töltöttünk azzal, hogy megvizsgáljuk az ügyet, és mindkét felet alaposan meghallgassuk. Megkérdeztük a tanúkat is, hogy miként vélekednek az ügyről. Azt találtuk, hogy X. Y. hibázott és S. Z. nem vétett.*”

Döntésük végleges és megkérdőjelezhetetlen. Nincs helye fellebbezésnek. Ami további különlegesség, hogy a döntések nem egységesegek. Tendenciát találunk, de az összehasonlítás nem teljesen lehetséges. Ennek az a magyarázata, hogy nem csak a törvényeknek próbálnak megfelelni a döntés meghozatalakor, hanem arra is törekszenek, hogy döntésük igazságos legyen. Nincsenek írott törvényeik. A döntés más és más lehet különböző felek esetében, mert tekintettel vannak a fél családi és anyagi hátterére is. Az igazságosság tehát a kulcsszó. Szigorúak és igazságosak, jobban megbüntetik, aki abban az évben már második alkalommal áll a *keris* előtt és enyhébben bánnak azzal, aki még sosem keveredett hibába.

⁹⁸ Walter Otto WEYRAUCH – Mureen Anne BELL, *Autonomous Lawmaking: The Case of the “Gypsies”*, The Yale Law Journal, 103 (1993) 356.

Egy ügyben nincs kettős szankció, vagyis az, hogy a magyar igazságszolgáltatás és a *keris* is ítélkezik. Abban az esetben, ha valaki olyan bűncselekményt követ el, melyet tárgyalhatna a *keris*, de az illetőt már korábban letartóztatták és elítélték, a *keris* meg fog elégedni ezzel a büntetéssel és nem citalja a felet a *keris* elé, miután letöltötte büntetését.

A *keris* által kiszabott büntetés is a bűncselekmény súlyához igazodik. Létezik anyagi és nem anyagi kártérítés, de nem létezik már a halálbüntetés, fizikai megtorlás vagy a testcsontkítás. Gyakran alkalmaznak szorzókat, például duplát vagy a dupla dupláját kell visszafizetni. Egy öreg lökösházi ember mesélt egy asszonyról. Még gyerekkorában hallotta a történetet. A nő megcsalta a férjét és ezért büntetésül nemcsak a haját vágták le – ez a büntetés még ma is előfordul – hanem az orrát is. Hallott olyat is, mikor nem vágták le az orrát, csak belevágtak pengével.

Az ítélet kihirdetése után a felek kezét ráznak. Újra esküt tesznek, most viszont arra, hogy a döntést elfogadják, ezt az ügyet többet fel nem emlegetik, jó barátok és üzletben partnerek maradnak. A kiszabott kártérítést vagy büntetést megfizetik és megköszönik a bírának, hogy bölcs döntést hoztak. Ekkor pedig nagy mulatság kezdődik. A vesztes fél állja a mulatság költségeit, általában sört és pálinkát isznak, az asszonyok csirkét vágnak, és abból készítenek ételt. A leggyakrabban a korábban szemben álló felek közt megmarad a barátság, később is kötnek egymással üzletet, akár még aznap este.

A teljes közösség felel az ítélet kikényszerítéséért. De nincs “rendőrség” vagy “végrehajtó hatalom” – a mi fogalmaink szerint –, aki figyelemmel kísérné az ítélet végrehajtását. Nincs börtön és nincs más, csak a társadalmi nyomás. Mindenki ismeri az ítélet tartalmát és egyáltalán egy ilyen komoly ügybe belekeveredni is nagy gondot jelent. Mindenki tudja, hogy “ügye” volt, sokáig nem mennek vele üzletbe és ez az elképzelhető legnagyobb szankció annak a számára, aki például kereskedésből tartja el magát.

Már szóltam róla, de szeretném hangsúlyozni, hogy a cigány törvények íratlan törvények. Apáról fiúra öröklődnek a törvények is és esetleg a bírói tisztség is. A fiúnak jelen kell lennie, mikor az apja ítélezésben vesz részt, hogy megismerje a törvényt és szokást, lássa a formalításokat és apja halála után a nyomdokaiba tudjon lépni.

Rákérdeztem egyszer arra, hogy előfordul-e egyet nem értés a bírák közt. Arra voltam kíváncsi, hogy az íratlanság nem vezet-e ellentmondásokra. A válaszuk nemleges volt. Még sosem volt nézeteltérésük abban a tekintetben, hogy mi lenne a jó döntés. Ennek az az oka, hogy elsősorban igazságos

döntésre törekszenek és a jó bírák mindig tudnak bölcs döntést hozni. Azt is kiemelték, hogy a *dívano* vagy az előzetes egyezkedés során is mindig olyan lesz az ügy kimenetele, ami megfelel a cigány törvényeknek. Hiába nem akar valaki egyezkedni, tudnia kell, hogy a törvény az törvény és büntetése nem lesz enyhébb, ha *keris* elé kerül az ügy! El kellett fogadnom, hogy mindig a lehető legjobb döntést hozzák. A rosszul döntő vagy korrupt bíróra is igen szigorú büntetés vár, ha kiderül, hogy nem jól mondta a törvényt. A vesztes által fizetendő pénz duplájának dupláját kell fizetnie.

KIT VÁLASZTANAK BÍRÓNAK?

Sokszor megkérdeztem, hogy mi lehet a legfontosabb szempont, ami miatt valakit jó bírónak tartanak, és gyakran hívnak *keris*-be. A következő válaszokat kaptam: “*Nem is tudom igazán. Öreg vagyok már, ismerem a törvényt és megbíznak bennem.*” “*Nagy becsülete van.*” “*Fontos, hogy tiszta legyen, büntetlen előéletű, ne legyen rossz híre, és ne legyenek zűrös ügyei.*”

Gyakran a bírák saját költségükön utaznak, azt mondják, ezzel már nem illik terhelni a vesztes felet, de az ítéletet követő lakomán mindig bőségesen megvendégelik őket. Nincsenek állandó bírák. De bárkit kérdez az ember a közösségben, meg tud nevezni legalább egy embert, akiről tudja, hogy szokták hívni bírónak. Elméletileg bármely roma felnőtt férfi alkalmas arra, hogy bíró legyen, mégis vannak olyan személyes tulajdonságok, amivel ezt ki kell érdemelni. Amikor 25-30 éves férfiakat kérdeztem, hogy jártak-e már bíróként a *kerisen*, így válaszoltak: “*Nem, nem – én még túl fiatal vagyok. Amíg az apám él, addig engem nem hívnak. Sokszor én is jelen vagyok, hallom, hogyan csinálják, de én még nem szólhatok bele. Meg kell tanulnom a törvényeket. Apám után nekem kell folytatnom...*”

Látnom kellett azonban, hogy ez nincs mindig így. Bár N. apja kiváló bíró volt és mindenki elismeréssel beszélt róla, a fiát nem szívesen hívták. Nem bíztak úgy benne az emberek, mint az apjában. Őt sosem fogják bírónak hívni. Döntést hozni ugyanolyan nagy felelősség, mint az embereknek ennek a döntésnek alávétetni magukat. A döntés a jövőre nézve egy egész család életét meghatározza. Talán ez lehet az oka, hogy vannak olyanok, akik a felkérést vissza is utasítják. Ha egy ügy túl bonyolultnak tűnik, vagy az egyik félről az járja, hogy nagyon indulatos, nem lehet vele beszélni, akkor a bíró azt mondhatja: “*Kedves komám, nagyon köszönöm, hogy rám gondoltál, de nem érzem mostanában jól magam. Nem tudok elmenni a tárgyalásodra.*”

Ha a bíró visszautasítja a meghívást, komoly indoka kell, hogy legyen. Lehet, hogy úgy érzi, nem kompetens egy adott ügy megítélésében vagy épp valamelyik féllel ő maga is haragban vagy pont üzletben van;⁹⁹ bár meg kell jegyeznünk, hogy vannak bírók, akik még saját családtagok felett is vállalják az ítélezést. Ezeket tartják a legtöbbre. Aki saját fiára rá mer esküdni, az az igaz ember. A bírónak végig pártatlannak kell maradnia. Ez a legfontosabb szabály.

Minden *kris*nek van egy “főbírája”, általában a legidősebb bíró. Ő nyitja meg az ülést, ő kezdi meg a kihallgatást, és ő tehet fel elsőnek kérdéseket. Neki lesz a feladata az ítéletet kihirdetni is. De ő csak első az egyenlők között. A bírák száma – az ügy súlyától függően – kettő és nyolc közt változik. Az is meghatározó, hogy azonnal hívták össze a *kris*t, vagy eltelt néhány nap, hét az ügy megtörténte és az ítélethozatal között.

A TÁRGYALÁS

Az ülés óráig elhúzódhat. Legalább 3-4 óra, de lehet, hogy napokat vesz igénybe a legjobb döntés meghozatala. Bár a tárgyalást akár 30-40 ember is hallgathatja, csak a felek és a bírák – illetve a tanúk – nyilatkozhatnak érdemben. Miután mindenki megérkezett a helyszínre, elkezdik az esküket. Ekkor az események lelassulnak, mindenki megnyugszik, tudja, hogy belátható időn belül meg fog születni a döntés. Tudják, hogy ez sok időt is igénybe vehet. A tárgyalás során aztán elszabadulnak az érzelmek: kiabálás, esküdözés – a főbíró feladata a rend fenntartása. A cigányok igen emocionális személyiségek. Gyakran esküdöznek, letérdelnek, könnyekre fakadnak, csak hogy a körülállók szimpátiáját kivívják, ha valaki ezeket a jelentekeket túlzásba viszi, a közönség kiabál és fütyül. Az is előfordul, hogy a bírák elküldenek valakit, és arra kérik, ne is jöjjön vissza addig, míg le nem higgad egy kicsit. Különösen a vádlott próbálja majd a hallgatóságot a saját pártjára állítani, mondandóját néha nem is a bírákhoz, hanem a hallgatósághoz intézi.¹⁰⁰ Mások (a kívülállók számára úgy tűnhet) gyerekesen viselkednek, letérdelnek, esküdöznek, csak arra van szükségük, hogy a tömeg morajlása nekik kedvezzen. Abban bíznak, hogy ez hatással lesz a bírákra.

A KRIS ELŐTT ZAJLÓ TIPIKUS ESTEK

⁹⁹ Ronald LEE, *i. m.*, 371.

¹⁰⁰ *Uo.*, 380.

A békési oláh cigányok legtöbbször lókereskedéssel foglalkozik. Egy-egy család-nak 2-12 lóva van. (Értékük 100 ezer és 600 ezer forint között mozoghat fajtától és minőségtől függően.) A lovak adásvételével kapcsolatos ügyek ennél fogva nagyon gyakoriak a *keris* előtt. Jobban megbíznak egy olyan ember ítéletében, aki maga is lovakkal foglalkozik, sokat tud a lovakról, és nagyon nehezen fogadják el az állami döntéseket, annak jogi logikáját és szankcióit ilyen speciális kérdésekben. A legnagyobb élet a vásárokon zajlik. Egyedül vásárban fordulhat elő, hogy probléma esetén a *keris* azonnal összehívják, hiszen itt sok cigány van jelen.

Adatközlő: V. I. Az interjú időpontja: 2001. szeptember. Helyszín: Körösladány: *“Az egyik koma az előző vásárban beteg lovat adott el nekem. Egy hétre rá találkoztunk a következő vásárban. Mondom ott neki, hogy D. komám, így meg úgy, nem jó lovat adtál te nékem! Nem mondtad meg a bibáját! Nem mondtad, hogy köbög a ló. Itt van most már, visszaboztam a lovat, vissza is adom neked, te pedig fizess vissza a pénzt, amit én a lóért adtam neked. A koma viszont ellentmondott: Nem úgy van az, komám! Nálam nem köbögött az a ló. Nem tudtam a betegségről. Ha tudtam volna, megmondtam volna neked a bibáját! Sajnálom komám, de nem adhatom neked vissza a pénzt. Ekkor ért oda egy harmadik koma, mondjuk így: tanú. Hallotta, mit beszélünk, és az eladóhoz fordult: ej, komám, zöldeket beszélés. Te tudtad, hogy az a ló köbög. Még mondtad is nekem, hogy a lehető leghamarabb túl akarsz adni rajta! Ekkor körbenéztem és szóltam a többieknek: Gyertek ide cigányok! Nem tudunk megegyezni. Mondjátok ki ti, hogy járja most már a dolog. Két vagy három ember oda is jött. Én elmondtam nekik az ügyet, aztán megkérték az eladót, hogy ő is mondja el, hogy szerintem hogy volt. Aztán odabírták a tanút, hogy mondja el mit hallott. Egy órán belül a bölcs cigányok megmondták, hogy nekem visszajár a pénz. D. ott a helyszínen fizetett.”*

Ez egy tipikus rövid *keris*-nek a leírása. Nem tudtak megegyezni, de volt egy tanú, aki eldöntötte az ügyet. Az ügy tiszta volt és egyszerű, a pénz visszakerült. Ha azt kérdezzük, mi lett volna, ha az eladó vonakodik visszafizetni a pénzt, hát erre nem lehet válaszolni. Ez nem fordulhat elő. A *keris* szava szent. Ha a *keris* döntése ellen cselekszik valaki, az halott. Nem fizikailag, hanem a kereskedésben. Elveszti a bizalmat és senki nem fog vele többet üzletet kötni. Jobban teszi, ha elköltözik, mert ebben a közösségben ő már “senki”. Ha azt vizsgáljuk, egyáltalán milyen ügyeket lehet a *keris* elé vinni, látni fogjuk, hogy az állam elleni bűncselekmények vagy a magánszemélyek sérelmére elkövetett súlyosabb bűncselekmények (pl. az emberölés) már kívül

esnek a *keris* hatókörén. Ezeket feltétel nélkül az állami bíróság elé viszik, de ha nem vinnék is, oda kerülne a rendőrség vagy az orvos miatt. És ami szintén nagyon fontos, hogy a romák által nem romák sérelmére illetve a nem romák által elkövetett bűncselekmények soha nem vihetők a *keris* elé.

A következő tipikus ügycsoport még mindig kereskedelemmel kapcsolatos: a fiatalabb cigányok, már nem csak lovakkal, hanem régiségekkel, tollal, használt autókkal stb. is kereskednek. Azzal, amiben üzletet látnak. Úgy adják-veszik a dolgokat, mint az apjuk a lovakat.

Egy másik nagy “ügycsoport” a házasságokkal és lakodalmakkal kapcsolatban felmerülő nézeteltéréseket hivatott tisztázni. A hagyomány szerint a vőlegény családjá áll minden költséget. Ez manapság már nagy, milliókra rúgó összeg is lehet. (Ez, egy 2001. augusztus végi szarvasi eskü-vőn, a hétmillió forintot is elérte.) Néha a menyasszony szülei olyan drága *mulatsago*-t akarnak, hogy az öregeket kell hívni, hogy segítsenek a szülőknek megegyezésre jutni. Ilyenkor egy rövid *kerist* tartanak, meghallgatják a feleket és csupán jó szóval próbálnak hatni rájuk, csökkentendő és a házasulandó pár szüleinek pénztárcájához igazítandó a lakodalmi költségeket. Ha valamelyik fél hibájából szétköltözik az ifjú pár, az ellenérdekelt szülők joggal követelhetik az esküvővel kapcsolatos költségeiket.

MEGTÖRTÉNT JOGESETEK

Dél-békési adatközlőim oláh cigányok és magukat a *mašari* nemzetséghez tartozónak mondják.¹⁰¹ Beszélnek magyarul és cigányul is. Jelenlétemben igen gyakran előfordult, hogy hozzám magyarul, de egymás közt cigányul beszéltek. Néhány hét után már sok mindent megértettem, mert elkezdtem tanulni a *lovari* nyelvjárást, amely majdnem teljesen azonos a *mašarival*. Ez sokat segített, mert amikor egymással beszéltek, el tudtam kapni néhány szót, be tudtam kapcsolódni a beszélgetésbe és ez sokat jelentett nekik. Mindenki nagyon készségesnek mutatkozott, mikor arra kértem őket, hogy a *romani kris*ről meséljenek. Nemcsak a saját ügyeiket mesélték el, hanem másokét is, és mindenki fel tudott idézni egy-egy régebbi esetet, amit még apjától vagy nagyapjától hallott. A régi időkben a *kris* hasonló volt a maihoz, a változások csak a mindennapi életvitel megváltozásának köszönhetőek. Nagyon érdekes volt, hogy a nők is sokat tudtak az ügyekről, hiszen említették, hogy régen a nők nem lehettek jelen a *kris*en. De többen mondták, hogy ha nyilvánosan “papucskormányt” is kiáltottak volna arra a férfira, akinek felesége beleszól a férje döntésébe, sok cigány otthon megbeszélte az ügyet a feleségével, a család többi tagjával. Sokszor jó tanácsokat kaptak. Ma már hivatalosan is jelen lehetnek a *kris*en, néha már bele is szólhatnak.

PÉLDA EGY RÉGEBBI *DIVANORA*

Adatközlő: J. J. Az interjú időpontja: 2001. május. Helyszín: Szarvas: “*A barátom, V. J. vett egy szép lovat 1991-ben, a szarvasi vásárrban. 17 ezer volt a ló, az akkor szép pénz volt. Csak 12 ezer volt akkor ott nála, de megígérte, hogy a következő vásárrban megadja a hiányzó ötzetet. Engem kért meg, hogy vállaljam, ha ő nem fizet, én fizetek helyette. Akkor azt mondtam: Ez a V. nekem a barátom. Jól ismerem. Ha nem fizet jövő héten, én fogok helyette fizetni. Sajnos a következő hétig semmilyen üzletet nem kötött, nem volt pénze, nem tudott fizetni. A következő vásár Békéscsabán volt. Ahogy odaértem, körbefogtak a cigányok, hogy: Na, komám, te vállaltad, hogy fizetsz! – láttam, hogy nincs mit tenni. Ha nem fizetek, mindkettőnket krisbe tesznek. Fizettem V. helyett. Gyorsan megegyeztünk a cigányokkal, mert nem mondtam ellent. Ami pedig V.-t és a pénzemet illeti,*

¹⁰¹ Irén KERTÉSZ WILKINSON, *The Fair is Ahead Me: Individual Creativity and Social Contexts in the Performances of a Southern Hungarian Vlach Gypsy Slow Song*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1997, 28.

hogy is volt. Nem tudta nekem visszafizetni a pénzt, még a következő hónapban sem. Volt akkor egy szép lóva, amit meg akartam venni tőle. Szép sárga csikó volt, 11 ezerre mondta. Aztán így szólt: Tudod mit, komám, te egy igaz ember vagy. Kifizetted behettem a tartozást. Ha most adsz ötöt, vibeted a lovamat! Hát ennyit ér cigányok között a becsület.”

PÉLDÁK A “JOGESETEK” KÖZÜL

Kris I. Adatközlő: K. M. Az interjú időpontja: 2001. június. Helyszín: Békés-csaba: “Egy hónappal ezelőtt történt ez az ügy, amit most fogok mesélni. Ez egy nagy, igazi kris volt. Könnyű döntés volt, de krist kellett tartani. Engem is hivtak bírónak. Az egyik koma eladott egy lovat egy másik komának. Az eladó A. volt, a másik B. 14 napon belül a ló megdöglött. Az állatorvos megvizsgálta és kimondta, hogy régi betegsége volt a lónak. Ezt a boncolás is minden kétséget kizáróan megállapította. A krist Békéscsabán tartották, B. vitt engem oda autóval. Elvárta tőlem, hogy segítek bölcs döntést hozni. Először telefonon hívott, és röviden elmondta az ügyet. Megkérdezte, hogy elmennék-e bírónak és én igent mondtam. Azt mondtam, hogy kész vagyok meghallgatni az ügyet és addig kérdezni, míg ki nem derül az igazság. Ekkor meg fogom mondani a döntésemet. Azt mondta, két nap múlva jön értem és autóval vissz Csabára. Hatan voltunk bírók a krisben: jöttek Kőrösladányról, Szarvasról, Békéscsabáról és én pedig Végegyházáról. A kris alatt végig józannak kell maradni. Aki iszik, arra nem hallgatnak. Ezt a krist A. házában tartották. A. volt az eladó. Mikor odaértünk, kiválasztották a főbíró, ő volt a legidősebb közöttünk. Megnyitotta az ülést és azt mondta: Jó reggelt testvéreim. Isten adjon erőt, hogy a legjobb döntést hozzassuk ezeknek a komáknak az ügyében. A gyerekeim és lovaim halljanak meg, ha nem az igazat mondom, és ha nem a legjobb döntést hirdetem ki! A többi bíró és a tanúk is esküdtek. Valahogy így: Az egész családom haljon meg, ha nem az igazat mondom, végig, amíg ez a kris itt tart! Akkor azt mondta a főbíró: Szeretném hallani az ügyet. Mondjátok el testvéreim, hogy történt! Ekkor A kezdte mesélni a történetet. Végig abba tartotta magát, hogy a ló egészséges volt, semmilyen bibája nem volt. Azt mondta, régi betegségről sem tudott. Percekig beszélt. A másik koma azt mondta, hogy a ló köhögött és prüszkölt nála, már amikor hazavitte. Állatorvost kellett hívni, aki több injekciót is adott a lónak. Tanítja is volt rá, hogy a ló már első nap köhögött, amikor bekötötte. De az első koma csak azt hajtogatta, hogy hát lehet, hogy köhögött, de akkor is egészséges volt. Itt fogtuk meg. Elszölte magát. Megállítottuk a beszédben. Nagyon fontos ponthoz ért az ügy. A főbíró kérdezett rá: Hallottad a lovat köhögni, amíg nálad volt? Emlékezz az esküdre, és az igazat mondjad nekünk! A koma így válaszolt: ő megfürdette a lovat. Fürdetéskor meg elmondta, hogy nála a ló elköhögte magát. Ez volt, amivel elszölte magát. Megmondta ezt a revőnek? Mondta neki, hogy adjon gyógyszert a lónak? Nem. Ez elég volt, láttuk, hogy

A-nak nincs igazsága. A ló hibás volt mikor eladta. Néhány perc alatt kimondtuk a döntést. A lovat B 250 ezerért vette, a komának most 100 ezeret kellett visszafizetnie. Hogy miért csak 100 ezeret? Miért nem 125-öt? Az lett volna a fele, de B is hibás volt a maga módján. Mikor ballotta, hogy közből a ló, azonnal hívnia kellett volna A-t, hogy ez és ez van, most mit csináljon. Lehet, hogy ha akkor visszaviszi a lovat és visszakéri a teljes összeget, akkor A jobb orvost hívott volna, több injekciót tudott volna fizetni és nem vesztettek volna el egy lovat. Két hétig volt nála a ló és ez sok idő. Ez volt a döntésünk alapja. Az ítéletet elfogadták, kifizette a szárazast még ott, azon nyomban. Kezlet ráztak és megesküdték, hogy ez az ügy most már le van zárva, többet egymás között fel nem hozzuk és nem lesz belőle harag. A mai napig barátok, ismerem őket. A betegség pedig tüdőgyulladás volt. Két független orvos is volt szakértőként a krisben, meg egy, aki a kezeléseket adta. Az egész tárgyalás 3 órán át tartott, reggel 9-től délig. Nagy ebéd volt utána és a vesztes fizetett néhány üveg sört is.”

Kris II. Adatközlő: Cs. J. Az interjú időpontja: 2001. július. Helyszín: Végegy-háza: “B.-vel, Csanádapácáról cseréltem egy lovat, egy autóra. 1 hónap után kiderült, hogy a motor hibás volt. Korábban motorcsere volt és nem passzolt a motorszám a forgalmival. Igazoltattak a rendőrök, látták a rossz számot és el is vették a forgalmi. 2 éve volt ez az ügy. 200-250 ezer forint körül volt, szórén szór adta oda. Visszamentem hozzá, hogy nem mondta meg a motorcserét. B. tiltakozott, hogy már ő is így vette, nem vette észre időközben. Ez mindegy, B. csinálja vissza az üzletet, ő meg menjen abhoz, akitől ő vette. Így megy ez, mindig csak kettő között van döntés. A harmadikhoz vissza kell menni egyedül. Azt nem lehet ebbe a krisbe már beletenni. A rokonság a krisben nem kizáró ok. Ebben a krisben is voltak rokon bírok. K., meg T., egy koma Újkégyósról meg J. Az eskü minden rokonságot felold és az eskü erősebb, mint a rokonság. B. bele is egyezett a döntésbe. Nem tudott mit tenni. Mondtuk neki, mi fogjuk a lovat és visszük, ő meg jöjjön az autóért. A tárgyalás ott volt Csanádapácán a háza előtt. Akkor még nem volt eredetiségvizsgálat, ma már nem lehetne ilyen ügy. Akitől B. vette azt a kocsit Újkégyóson, voltak tanúk később, akik hallották, hogy felhívta B. figyelmét, hogy motorcsere volt az autó. Ezért is adta olcsóbban. Addig mentek, míg ki nem tudták az igazságot. Végül még az átírnak a költségét is kifizette.”

Kris III. Adatközlő: K. M. Az interjú időpontja: 2001. augusztus. Helyszín: Békéscsaba: “Leányszöketetés történt két éve M.-ben. A lakodalomból szöketették el a menyasszonyt. 500 vendég volt ott. A hopponmaradt fiú apja 6 milliót követelt a megbékélésért. 14 nap múlva volt a kris Sz.-on. 8 bíró volt. A szöketető szülei azszal védekeztek, hogy már 4 éve az ő gyermekükkel járt a lány. A lány is elismerte ezt. A lakodalom megszakadt, a kárt meg kellett fizetni. De csak a kárt. Mást nem.”

Kris IV. Adatközlő: F. I. Az interjú időpontja: 2001. augusztus. Helyszín: Végegyháza: *“Több mázsa szénát loptak tavaly nyáron. A rendőrök forró nyomon keresték a tolvajt. Leállítottak egy cigányt, aki bár egy másik úton haladt, de ő sem tudott elszámolni a nála lévő szalmával, igaz csak kevés volt nála, és azt mondta, hogy a sajátja. Nem tudta kimagyarázni. Feljelentették a rendőrök. Érezte, hogy komoly büntetést fog kapni, ezért még a büntetés kibocsátása előtt, összehívott egy kript. Addigra ő már kitudta, ki volt az eredeti tettes. Akármennyi legyen is számára büntetés, ő nem adja ki a tettest. Ítélet született arról, hogy a büntetést a másik fizesse ki, 8-2 arányban. A bíróság 100 ezer forintra büntette a vétlent, pénzbüntetésre. 80 ezer, 20 ezer arányban, mert így volt igazságos. Ő is lopta azt a kis szénát, csak szerencsétlen volt, hogy olyan kécsivel elkapták. Ezt a cigányok elég, ha tudják egymás közt.”*

Eredetileg megjelent: *Ius Humanum. Ember alkotta jog*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001, 9-22.